

DİCLE İLAHİYAT DERGİSİ

Dicle Theology Journal

Kuruluşu: 2000 e-ISSN: 2667-6273 Yayıncı: Dicle Üniversitesi

Cilt | Volume 27 • Sayı | Issue 2 • Aralık | December 2024

Mekkeli Müşriklerin İlah-Allah Tasavvuru ve Şirkleri

The Concept of Deity-God and Their Polytheism of the Meccan Polytheists

Mehmet ŞAŞA

Doç. Dr. Amasya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri
Bölümü, Amasya, Türkiye

Assoc. Prof. Dr. Amasya University, Faculty of Theology, Department of Basic
Islamic Sciences, Amasya, Türkiye.

mehmet.sasa@amasya.edu.tr

<https://orcid.org/0009-0001-4293-1562>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü | Article Type

Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received: 06/11/2024 • Kabul Tarihi | Accepted: 20/12/2024 • Yayın Tarihi | Published: 31/12/2024

Atıf | Cite As

Şaşa, Mehmet. "Mekkeli Müşriklerin İlah-Allah Tasavvuru ve Şirkleri". *Dicle İlahiyat Dergisi* 27/2 (Aralık 2024), 206-228. <https://doi.org/10.58852/dicd.1580782>

Author Contributions: This article has a single author

Ethical Statement: It is declared that scientific, ethical principles have been followed while carrying out and writing this study, and that all the sources used have been

Conflicts of Interest: No conflict of interest declared

Ethics Committee Approval: The study subject does not require ethics committee permission.

Copyright & License: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/)

Yazar Katkıları: Makale tek yazarlıdır.

Etik Beyanı: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Etik Kurul Onayı: Çalışma konusu etik kurul iznini gerektirmemektedir.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) altında lisanslanmıştır.

Mekkeli Müşriklerin İlah-Allah Tasavvuru ve Şirkleri

Öz

Bu çalışmada Mekkeli müşriklerin yüce bir ilâha inandıklarını iddia ettikleri halde nasıl şirke düştükleri, niye müşrik olarak nitelendirildikleri, hangi yönlerden şirke düştükleri ve şirke düşme sebeplerini ortaya koymak hedeflenmiştir. Dolayısıyla naslardan hareketle onların ilâh ve Allah tasavvuru tespit edilmiş, onların müşrik olarak görülmesine sebep olan faktörler beyan edilmiştir. Araştırmada literatür tarama, sistematik tahlil ve değerlendirme yöntemi kullanılmıştır. Çalışmada konuyla ilgili nasların yanı sıra doğrudan ilişkili klasik ve güncel çalışmalar temel başvuru kaynağı kabul edilmiştir. Nihai olarak onların, kendilerince O'na yaklaşmak için başka varlıkları da ilâhlaştırmaktan ve Kâbe'ye hizmet ederek dindarlıktan vazgeçmemekle birlikte samimi olsunlar ya da olmasınlar Allah'ın varlığına inandıklarını itiraf eden müşrik bir toplum olduğu görülmüştür. Bu doğrultuda onların; gökten yağmur yağdırmak, güneş ve ayı emrinde bulundurmak, her şeyi idare etmek, yaratmak gibi insan gücünü aşan birçok fiili meydana getiren yüce bir ilâha inandıkları müşahede edilmiştir. Bununla birlikte onların, Allah'ın dışındaki varlıklardan yardım dileme, onlara hüküm yetkisi verme, ibadet ve dua etme gibi eylemleri gerçekleştirerek şirk koştukları saptanmıştır. Müşriklerin Allah'la beraber başka varlıklara tapmalarının sebepleri tespit edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Kelâm, Mekkeli Müşrikler, İlâh, Tasavvur, Tevhîd, Şirk.

The Concept of Deity-God and Their Polytheism of the Meccan Polytheists

Abstract

This study aims to reveal how the Meccan polytheists fell into polytheism despite claiming to believe in a supreme deity, why they were described as polytheists, in what ways they fell into polytheism, and the reasons for their falling into polytheism. Therefore, their conception of God and Allah was determined as much as possible based on the teachings of the Quran and the Sunnah, and the factors that caused them to be seen as polytheists were stated. In this study, the methods of literature review, systematic analysis, and evaluation were employed. In addition to the relevant texts, directly related classical and current studies were accepted as the main reference sources in the study. Ultimately, it has been observed that they were a polytheistic society who, in their way, associated other beings with God to draw closer to Him, while continuing to serve the Kaaba and display religiosity, they still acknowledged the existence of Allah, albeit insincerely. In this context, it has been noted that they believed in a supreme deity who performed many actions beyond human capabilities, such as sending down rain from the sky, commanding the sun and the moon, governing everything, and creating. However, it was determined that they committed polytheism by performing actions such as asking for help from beings other than Him, granting them the authority to rule, worshipping and praying. The reasons why the polytheists worshipped beings other than Allah along with Him have been determined.

Keywords: Kalâm (Islamic Theology), Meccan Polytheists, Deity, Concept, Monotheism, Polytheism.

Giriş

İnsanlık tarihine bakıldığında bireylerin ve toplumların hak ya da batıl bir tanrı inancından yoksun kalmadıkları görülmektedir. İnsanoğlunun bir ilâha bağlanmasında içsel ve dışsal olmak üzere iki temel faktörün etkili olduğu söylenebilir. İçsel faktör, insanın kendi aciziyetinden kaynaklanan bir ihtiyaçtır. Bu ihtiyaç, insanın kendi içinde hissettiği ve tecrübe ettiği kudret sahibi yüce bir varlığa dayanma ve sığınma gereksinimidir. Zira kişi, beşerî düzlemin katı dinamiği içerisinde arzuladığı birçok şeyi gerçekleştirememekte ve yapmak istemediği birçok şeyi de ifa etmek zorunda kalabilmektedir. Dolayısıyla evrene güç yetiren aşkın bir ilâha dayanma ve ondan yardım istemeye yönelmektedir. Dışsal faktör ise insanın dışında bulunan gerçek âlemde onun gücünü ve müdahalesini aşan büyük olayların meydana gelmesinin onu, kendi dışında bir fâilin, ilâhın olduğuna sevk etmesidir. Doğa olaylarının yanı sıra bazen yaşlanma, hastalanma, ölme gibi insanın kendisinde gerçekleşen birçok eyleme bile müdahale etmekten âciz kalması, bu düşünceyi daha da kaçınılmaz hale getirmektedir. Bu tür etkenler bireyleri ve toplumları, aşkın bir varlığa inanmaya sevk etmektedir. Bu inanç, zamanla bu yüce varlığın kim ve nasıl biri olduğu konusunda bir düşünce ve inanç arayışına yol açmaktadır. Bunun neticesinde kimileri, yüce, bir ve tek ilâhın varlığına ikna olup ona iman etmekte, kimileri de birçok ilâhın olacağına inanmaktadır. Tek olan yüce bir ilâhın olduğuna inananlar, kendi içerisinde hak ilâhı bulanlar ve bulamayanlar olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Çoklu ilâh inancına sahip olanlar da kendi aralarında farklı ilâh tasavvurları geliştirmektedir.

Mekkeli müşrikler, kendilerince ara bir form inşa etme çabasıyla, bir taraftan yüce Allah inancına sahip olduklarını iddia ederken diğer taraftan başka ilahların varlığını kabul ederek kendilerince hem aşkın bir ilâh inancından vazgeçmemiş hem de şirk koştuktan geri durmuşlardır. Nitekim onlar, tasavvurda yüce bir ilâhın varlığını kabul edip bunu ikrar ederken sosyal hayatın pratiklerinde birtakım varlıklara o ilâhın vasıflarını vermek suretiyle politeist bir inanç sistemine yönelmişlerdir. Kısaca ne aşkın bir ilah anlayışından tamamen uzaklaşmış ne de pragmatik yaklaşımları doğrultusunda başka varlıklara ilâhlık atfetmekten ve onları kutsamaktan vazgeçmişlerdir. Böylece hem aşkın bir ilâha inanmanın bir gereği olarak Kâbe'yi kutsamaktan hem de putlara¹ yükledikleri anlamlar üzerinden elde ettikleri ticari ve toplumsal avantajlardan mahrum kalmamaya çalışmışlardır. Hz. Muhammed'e (s.a.v.) peygamberlik verilene kadar bu inanç yapısı, onların zihninde bir problem olarak görülmemiştir. Ancak onun ilâhî mesajları tebliğ etmesiyle onların kendilerince masum gördükleri bu ilâh tasavvurlarının aslında tevhid inancına aykırı olduğu, fesada uğradığı, batıla evrildiği, tashihe ihtiyaç duyduğu ortaya çıkmıştır. Bu durum, müşrikler arasında ciddi bir rahatsızlık yaratmış ve onlar, kendi inanç yapılarını savunmak adına savaşmayı bile göze alacak bir tutum sergilemişlerdir.

Bu çalışmada Mekkeli müşriklerin, bu denli ciddi reaksiyon gösterdikleri ilâh inançlarına dair dalâlete saptıkları hususlar tespit edilmeye, şirke düştükleri noktaların neler olduğu ve şirk koştuklarının sebepleri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Konunun zeminini oluşturacak araştırma ve incelemeler neticesinde Mekkeli müşriklerin ilâh tasavvurunu sınırlı da olsa ortaya koyan bazı müstakil çalışmaların² bulunduğu tespit edilmiştir. Ancak söz konusu meseleleri spesifik olarak ele alan bir çalışmanın mevcut olmadığı görülmüştür. Bu eksiklikten hareketle hem Mekkeli müşriklerin bir ilâha inanma iddialarının geçerliliği ve yeterliliği sorgulanmış hem de bu alandaki akademik boşluğu kısmen de olsa doldurmak amacıyla bu çalışma yapılmıştır. Ayrıca konuyla ilgili tespitler yapılırken, güncel problemlere yönelik birtakım değerlendirmelerde de bulunulmuştur.

---

¹ Allah'ın dışında ilah edinilmiş ve taş, maden, ağaç gibi bir hammadeden suret verilerek yapılmış şeye verilen isimdir. Cevad Ali, *el-Mufasssal fî târihi'l-Arap kable'l-İslâm* (b.y.: y.y., 1413/1993), 6/71

² Hakan Aybuğa, "Müşriklerin İlah Anlayışı (Ra'd ve İbrahim Sureleri Bağlamında)", *Genç Mütefekkir Dergisi* 3/1 (Haziran 2022), 70-94.

Bu araştırmada literatür tarama, sistematik tahlil ve değerlendirme yöntemi kullanılmıştır. Nassların yanı sıra konuyla doğrudan ilişkili klasik ve güncel çalışmalar aslı başvuru kaynağı olarak esas alınmıştır. Meseleyle dolaylı olarak alakalı çalışmalara ise fer'î kaynak olarak müracaat edilmiştir.

1. Şirk

Kur'an'ın nüzülüyle beraber itikâdî alanda inşa edilen pek çok kavramdan biri de şirkdir. Zira Kur'an, Mekkeli müşrikleri doğrudan şirk koşmakla itham etmiş ve onları müşrik olarak nitelemiştir. Dolayısıyla şirkin itikâdî sahada neye tekabül ettiği, hangi manayı ifade ettiği Kur'an'ın doğru anlaşılması, ilâhî mesajlarda Allah'ın maksat ve muradının ne olduğunu anlamak için son derece önem arz etmektedir.

Şirk, sözlükte “ortak koşmak, ortak olmak, ortaklık” anlamlarına gelir.³ Şirk, tevhidin zıddı olup,⁴ ebedi helaktır. Hiç kimse için müsamaha ve hoşgörü söz konusu değildir. Zira Allah, “*Kendisine şirk koşulmasını bağışlamaz.*”⁵ ve “*Şirk koşan kişiye Allah, cenneti haram kılmıştır.*”⁶ ayetlerinde bunu haber vermektedir.⁷ Istilâhta şirk, Allah'a ibadet edildiği gibi mahlûka ibadet etmek, O'nu yüceltmek gibi başka varlıkları yüceltmek, mahluka ulûhiyet ve rububiyet vermektir.⁸ Daha açık bir ifadeyle Allah'ın zatında, sıfatlarında, fiillerinde veya O'na ibadet edilmesinde ortağı, dengi ya da benzerinin bulunduğu inanmaktır.⁹ Şirk, Allah'a iman ve ibadetle beraber O'nun dışındaki varlıklara iman ve ibadet etmek suretiyle rubûbiyette ortak koşmaktır.¹⁰ Şirk, genel kabule göre aşğar ve ekber olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Tövbe edilmedikçe Allah, şirk-i ekberi bağışlamaz.¹¹ Bununla beraber bazı kaynaklarda şirk üç kısma ayrılmıştır. Birinci kısım, şirk-i ekberdir ki bu, özellikleri açısından bir şeyi Allah ile eşit tutmaktır. Bu şirk de tevhit ile ilgili olup rubûbiyette şirk, isim ve sıfatlardaki tevhitte şirk, ulûhiyet ve tevhitte şirk olmak üzere üç kısımdır. İkinci kısım ise şirk-i aşğardır ki kimi âlimlere göre bu, kendisiyle şirkin istendiği (şirke sevk eden) her türlü söz ve fiildir. Bazılarına göre ise şirk-i ekbere götüren her türlü sebep ve vesiledir. Mesela ibadet edilme seviyesinde olmayan mahluklarda aşırı gitmek, Allah'ın dışındaki varlıklara yemin etmek, salt riya bunlardan bazılarıdır. Üçüncü kısım ise şirk-i hafidir. Bu şirk, sevk eden dürtülere göre bazen şirk-i ekber olabileceği gibi bazen de şirk-i aşğar olabilir.¹²

Şunu da belirtmek gerekir ki Araplar arasında tek tip bir şirk anlayışı yoktu.¹³ Sözelimi Farslardan etkilenen Arap müşriklerin bir kısmı, sadece iki ilâhın varlığına inanıyorlardı. Bunlara göre

---

³ Mustafa Sinanoğlu, “Şirk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 39/193.

⁴ Abdurrahmân b. Yahyâ el-Yemânî, *Ref'u'l-iştibâh an ma'na'l-ibâdeti ve'l-ilâh*, thk. Osman b. Mu'lim Mahmûd b. Şeyh Ali (b.y.: Dâru Âlemi'l-Fevâid li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1434/2013), 37; Ali, *el-Mufasssal*, 6/23, 35.

⁵ en-Nisâ 4/48, 116.

⁶ el-Mâide 5/72.

⁷ Yemânî, *Ref'u'l-iştibâh an ma'na'l-ibâdeti ve'l-ilâh*, 35.

⁸ Arafe b. et-Tantâvî, *el-Menhecu't-te'sîli li dirâseti't-tefsîri't-tahlîl* (b.y.: Merkezu Te'sîl ulûmi't-Tenzîl, 1442), 167.

⁹ Ali, *el-Mufasssal*, 6/35; Sinanoğlu, “Şirk”, 39/193.

¹⁰ Ali, *el-Mufasssal*, 6/35.

¹¹ Ahmed b. İbrahim b. Hamd, *Tavdîhu'l-mekâsîd ve tashîhu'l-kavâid fi şerhi kasîdeti'l-imâm İbn Kayyim*, thk. Zühayr Şâviş (Beyrut: el-Mektebetu'l-İslâmî, 1406/1985), 2/268.

¹² İbn Tantâvî, *el-Menhecu't-te'sîli li dirâseti't-tefsîri't-tahlîl*, 179-180. Ayrıca bk. Muhammed b. Cemîl Zîne, *Mecmûatu Resâili't-tevcîhât el-İslâmiyye li islâhi'l-ferd ve'l-muctema'* (Riyâd: Dâru's-Samî li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1417/1997), 1/192; Faruk Gün, “İman ve Küfür Pratikleri Üzerine Bir İnceleme: el-Mebcut Örneği”, *Şarkiyat* 16/1 (Haziran 2024), 188-190.

¹³ Ali, *el-Mufasssal*, 6/34.

birincisi, hayır ilâhıdır ki bunu “Yezdân” diye isimlendirmişlerdi. Bu ilâhtan, hayırdan başka bir şey sadır olmadığına inanıyorlardı. İkincisi ise şer ilâhıdır ki buna Ehraman” diyorlardı. Kur’an, onların bu düalist şirk anlayışını da gündeme getirmiş ve reddetmiştir. Nitekim “Allah, *“İki tanrı edinmeyin, O ancak bir tek ilâhtır. Yalnız Ben’den korkun” dedi.*”¹⁴ ayetinde bunların yanlış itikadına göndermede bulunmuştur.¹⁵

2. Kur’an Bağlamında Mekkeli Müşriklerin Allah Tasavvuru

Evvela belirtmek gerekir ki rivayetlerde Kâbe ve çevresine üç yüz altmış kadar putun yerleştirilmiş olduğu nakledilmektedir.¹⁶ Mesela Mekke’ye getirilen ilk put olan Hubel, Kâbe’nin içindeki en büyük put olup orada bir kuyunun yanına yerleştirilmiştir.¹⁷ Kur’ân, Mekkeli müşriklerin ilâhlarını Şürekâ¹⁸, Rab¹⁹, Endâd²⁰, Alihe²¹ isimlerinin yanı sıra Esnâm, Ensâb, Evsan, Cibî, Timsâl, Ünsâ ve Tağut adlarıyla aktarmaktadır. Onlar, isimleri bu şekilde farklı olan her bir puta farklı görevler yüklemişlerdi.²²

Kur’an’ın öğretileri doğrultusunda bakıldığında müşriklerin varlığını kabul edip itiraf ettikleri ve inandıkları ilâhın özelliklerini şöyle sıralamak mümkündür:

1. Müşrikler, İslam inancının aksine, somut maddelerden müteşekkil cevheri, cismi ve sureti olan bir ilah anlayışına sahiptiler. Müşrikler; ilâhın altın, gümüş, demir gibi bir hammaddeden oluşabileceğini aklen mümkün görüyorlardı. Çünkü taştan, yakuttan, mermerden, akikten, tahtadan yapılmış putlarını Allah ile kıyaslıyorlardı.²³ Nitekim sahabeden rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.v.) zorba hükümdarlardan birini İslam’a davet etmek için yanına birisini gönderir. O, gönderilen elçiye şöyle söyler: “Söyleyin bakalım sizin rabbiniz altından mı? Gümüşten mi? Yoksa inciden mi?”. Bunun üzerine bir bulut gelir ve adamın kafasına yıldırım çarparak adam ölmüştür. Aynı hâdise sahabeden Enes b. Malik tarafından daha ayrıntılı bir şekilde aktarılmıştır. Bir defasında Resulullah (s.a.v.) Araplardan olan bir Firavun’a (despot bir hükümdâr) onu İslam’a davet etmek için yanına bir elçi gönderir. O elçi, Firavun’a “Allah’ın resulü seni çağırıyor.” deyince o adam, elçiye “Allah resulü de kimmiş? Allah da neymiş? altından mı? gümüşten mi? demirden mi?” diyerek daveti reddetmiştir. Bu hâdise aynı şekilde üç defa tekrarlanmıştır. Üçüncü davete de aynı cevabı veren adamın üzerine bir bulut gelir ve adama yıldırım çarpar ve adam ölmüştür. Bu rivayetler üzerine “*Gök gürlemesi O’na hamd ederek tesbih eder. Melekler de O’nun korkusundan (Allah’ı) tesbih ederler. O (Allah) yıldırımlar gönderir de onlarla dilediğini çarpar. Onlar (kafirler) ise Allah hakkında mücadele ediyorlar. Halbuki O, azabı pek şiddetli olandır.*”²⁴ ayeti inmiştir.²⁵

---

¹⁴ en-Nahl 16/51.

¹⁵ Ebû Ahmed Muhammed Abdullah el-A‘zamî, *el-Câmiu’l-kâmil fi’l-hadîsi’s-sahîhi’s-şâmil el-müretteb alâ ebvâbi’l-fikh* (Riyâd: Dâru’s-Selâm li’n-Neşr ve’t-Tevzî‘, 1437/2016), 10/468.

¹⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer el-Vâkidî, *el-Meğâzî*, thk. Marsden Cons (Beyrût: Dâru’l-A‘lemî, 1409/1989), 2/832; Ebu’l-Velîd el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, çev. Yunus Vehbi Yavuz (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020), 120-121.

¹⁷ Ebu’l-Münzir Hişâm b. Muhammed b. es-Sâib el-Kelbî, *Kitâbu’l-esnâm*, thk. Ahmet Zeki Paşa (Kâhire: Matbaatu’l-Emriyye, 1332/1914), 103; İhsan Süreyya Sırma, *Müslümanların Tarihi* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2022), 1/410, 413.

¹⁸ Yûnus 10/ 34.

¹⁹ el-Mü’minûn 23/86.

²⁰ el-Bakara 2/165.

²¹ el-İsrâ 7/42.

²² İbnü’l-Kelbî, *Kitâbu’l-esnâm*, 1-64; Aybuğa, “*Müşriklerin İlah Anlayışı*”, 73.

²³ Ali, *el-Mufasssal*, 6/61; Aybuğa, “*Müşriklerin İlah Anlayışı (Ra’d ve İbrahim Sureleri Bağlamında)*”, 77.

²⁴ er-Ra’d, 13/ 13.

²⁵ Bedreddin Çetiner, *Esbâb-ı Nüzûl* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2019), 2/520-521.

Müşriklerin bu tarz somut ilâh tasavvurunu gerekçe göstererek, onların soyut bir ilâhı kabul etmediklerini ve ona inanmadıklarını ileri sürenler olmuştur.²⁶ Ancak bu iddia kısmen haklı unsurlar içermekle birlikte onun bütünüyle doğru kabul edilmesi güç görünmektedir. Zira ilerleyen bölümlerde detaylı şekilde ele alınacağı üzere onların, inandıkları her ilahın yerleri ve gökleri yaratma kudretine sahip olmadığını bilincinde oldukları anlaşılmaktadır.²⁷

2. Yeri ve gökleri yaratan, güneşi ve ayı elinde tutan zat olarak görüyorlardı. Zira “Eğer sen onlara: ‘Yerleri ve gökleri yaratan, Güneş’i ve Ay’ı musahhar kılan kimdir?’ diye sorsan: “Allah’tır” derler.”²⁸ gibi birçok ayette²⁹ böyle inandıklarını görmek mümkündür. Bu bağlamda müşriklerin farklı varlıklara ilâhlık atfetmelerine rağmen yüce bir ilâh inancına sahip oldukları görülmektedir. Zira onlar, taptıkları diğer putların yerleri ve gökleri yaratma ya da güneş ve ay üzerinde hüküm sürme kudretinden yoksun olduklarının bilincindeydiler.

3. Müşrikler, Allah’a onları da yaratan zat olarak inanıyorlardı. Zira “Andolsun, onlara: “Kendilerini kim yarattı?” diye soracak olsan, elbette: “Allah” diyecekler. Öyleyse nasıl olur da çevriliyorlar?”³⁰ ayetinde bu durum haber verilmektedir.

4. Müşrikler, yeryüzünü ölümünden sonra diriltecek yegâne varlık olduğuna inanıyorlardı. Nitekim “Andolsun onlara: “Gökten su indirip de ölümünden sonra yeryüzünü dirilten kimdir?” diye soracak olursan, şüphesiz: “Allah” diyecekler.”³¹ bunu görmek mümkündür.

5. Müşrikler, Allah’ın arşın ve göklerin sahibi olduğu gibi dünya ve içindekilerin de sahibi olduğunu kabul ediyorlardı. Zira “De ki: “Eğer biliyorsanız (söyleyin:) Yeryüzü ve onun içinde olanlar kimindir?” “Allah’ındır” diyecekler. De ki: “Yine de öğüt alıp düşünmeyecek misiniz?” De ki: “Yedi göğün Rabbi ve büyük Arş’ın Rabbi kimdir?” “Allah’tır” diyecekler. De ki: “Yine de sakınmayacak mısınız?” De ki: “Eğer biliyorsanız (söyleyin:) Her şeyin melekutu (mülk ve yönetimi) kimin elindedir? Ki O, koruyup kolluyorken kendisi korunmuyor.” “Allah’ındır” diyecekler. De ki: “Öyleyse nasıl oluyor da böyle büyüleniyorsunuz?”³² ayetlerinde bunu görmek mümkündür.

6. Müşrikler, Allah’ın gökten suyu indiren yegâne zat olduğuna inanıyorlardı. Zira “Andolsun, onlara: “Kendilerini kim yarattı?” diye soracak olsan, elbette: “Allah” diyecekler. Öyleyse nasıl olur da çevriliyorlar?”³³ ayetinde bu durum haber verilmektedir.

7. Müşriklere göre Allah, yer ve göklerden rızık veren zattır. Zira “De ki: “Göklerden ve yerden sizlere rızık veren kimdir?... (diye sorsan) ‘Allah’tır’ diyeceklerdir.”³⁴ ayetinden açıkça anlaşılmaktadır.

8. Müşrikler, Allah’ın; işitmek için verilen kulağın ve görmek için verilen gözün yegâne sahibi olduğunu kabul ve ikrar ediyorlardı. Nitekim “Kulak ve gözlerin sahibi kimdir?... (diye sorsan) ‘Allah’tır’ diyeceklerdir.”³⁵ ayetinde bunu açıkça görmek mümkündür.

---

²⁶ Aybuğa, “Müşriklerin İlah Anlayışı”, 77-78.

²⁷ ez-Zümer 39/38; el-Ankebût 29/61.

²⁸ el-Ankebût 29/61.

²⁹ Lokmân 31/25; ez- Zümer 39/38; ez-Zuhruf 43/9.

³⁰ ez-Zuhruf 43/87.

³¹ el-Ankebût 29/63.

³² el-Mü’minûn 23/84-89.

³³ ez-Zuhruf 43/87.

³⁴ Yûnus 10/31.

³⁵ Yûnus 10/31.

9. Müşrikler, Allah'ı ölüden diriye ve diriden de ölüyü çıkararak, kısaca öldüren ve diriltiren bir ilâh olarak görüyorlardı. Nitekim Allah, “Ölüden diriye, diriden ölüyü kim çıkarıyor?... (diye sorsan) ‘Allah’tır’ diyeceklerdir.”³⁶ ayetinde bunu haber vermektedir.

10. Müşrikler, Allah'ın bütün işleri idare eden yegâne zat olduğuna inanıyorlardı. Nitekim “Her işi düzenleyen kimdir?... (diye sorsan) ‘Allah’tır’ diyeceklerdir.”³⁷ ayetinde bunu görmek mümkündür.

11. Onlar, çok mühim (hayati) meselelerde adına yemin ettikleri yegâne ilâh olarak Allah'ı görüyorlardı. Nitekim “Müşrikler, eğer kendilerine bir uyarıcı gelirse, ümmetlerden herhangi birinden daha çok doğru yol üzere olacaklarına dair en güçlü şekilde Allah'a yemin etmişlerdi.”³⁸ ayetinde bunu görmek mümkündür. Bununla beraber normal şartlarda putlarına da yemin ediyorlardı.³⁹

12. Müşrikler, Allah'ı ekin ve hayvanlardan kendisine pay ayrılması gereken bir ilâh olarak kabul ediyorlardı. Onlar, ekin ve hayvanlarından inandıkları Allah'a ve putlara pay vermeyi ihmal etmiyorlardı. Nitekim “Allah'ın yarattığı ekin ve hayvanlardan Allah'a pay ayırıp zanlarınca, “Bu Allah'a, bu da ortaklarımıza (putlara)” dediler. Putları için ayırdıkları Allah için verilmez, ama Allah için ayırdıkları putlarına verilir; ne kötü hüküm veriyorlardı!”⁴⁰ ayetinde bu haber verilmiştir. Nakledildiğine göre Allah için ayırdıkları payları, misafirlere ve fakirlere; putları için ayırdıkları payları ise onların misafirlerine ve huzurlarında yapılacak ayine, kurban keserken görev alan işçilerin ücretini verme ve saire işlerde harcarlardı. Sonra Allah için ayırdıkları paylar, çoğalır ve büyüyüp gelişirse dönüp onu da ilâhlarına tahsis ederlerdi. Fakat putları için ayırdıkları paylar çoğalır ve büyüyüp gelişirse “Allah zengindir, bunlar fakirdir.” diyerek onu putları adına bırakırlardı.⁴¹

13. Müşrikler, Allah'ı kendisine kızlar nispet edilebilecek bir ilâh olarak görüyorlardı. Müşrikler, Lât ve Uzzâ gibi putlarının yanı sıra melekleri Allah'ın kızları ve ortakları olarak görüyorlardı.⁴² Kızları, kendisine nispet ettikleri bir ilâha inanıyorlardı. Nitekim “Erkek (çocuklar) sizin, dişi (çocuklar) O'nun öyle mi?”⁴³ gibi bazı ayetlerde⁴⁴ bu durum bildirilmektedir.

14. Müşrikler, Allah'ı Kabe'yi tavaf ederken selamlamak zorunda oldukları bir ilâh olarak kabul ediyorlardı. Mekke müşrikleri, câhiliye döneminde haccettiklerinde “Lebbeyk Allâhumme lebbeyk, Lebbeyk lâ şerike leke lebbeyk” diyerek tavaf yapıyorlardı.⁴⁵ Ancak Amr b. Luhay'ın bunu “Lebbeyk Allâhumme lebbeyk, illâ şerikun hüve leke temlikuhu ve mâ leke” şeklinde değiştirdiği nakledilmiştir.⁴⁶

Dikkat edilirse samimi olsunlar veya olmasınlar müşriklerin bu şekildeki ilah-Allah tasavvurunun, birçok yönden nasslardaki ile örtüştüğü görülmektedir. Ancak ilâhın taş, yakut, mermer, tahta gibi cisimlerle somutlaştırılabilecek olmasını câiz görmeleri, kestikleri kurbanlardan putları için pay ayırmaları ve kızlarının olabileceğini kabul etmeleri İslâm'ın Allah tasavvuruyla kesinlikle bağdaşmamaktadır.

---

³⁶ Yûnus 10/31.

³⁷ Yûnus 10/31.

³⁸ el-Fâtır 35/42.

³⁹ Ali, *el-Mufasssal*, 6/82.

⁴⁰ el-En'âm 6/136.

⁴¹ Ali, *el-Mufasssal*, 6/194; Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Sad. Sıtkı Güllü (İstanbul: Huzur Yayın-Dağıtım, 2005), 3/98.

⁴² İbnü'l-Kelbî, *Kitâbu'l-esnâm*, 19; Yemânî, *Ref'u'l-iştibâh an ma'na'l-ibâdeti ve'l-ilâh*, 1434, 27; Ali, *el-Mufasssal*, 6/43.

⁴³ en- Necm 53/21.

⁴⁴ en-Nahl 16/57; el-İsrâ 17/40; es-Sâffât 37/149; ez-Zuhruf 43/16; et-Tûr 52/39.

⁴⁵ Müslim, “Hacc”, 3; Yemânî, *Ref'u'l-iştibâh an ma'na'l-ibâdeti ve'l-ilâh*, 537.

⁴⁶ Ali, *el-Mufasssal*, 6/80.

3. Müşriklerin Şirk Koştukları Noktalar

Cahiliye döneminin en önemli özelliği şirktir.⁴⁷ O halde müşriklerin şirk ve dalâlete düşüş nedenleri ile İslam'ın bu hususlardaki tashih edici rolü önem arz eden bir soru olarak karşımıza çıkmaktadır. Belirlenebildiği kadarıyla müşriklerin şirke düşme sebeplerini şu şekilde maddeler halinde sıralamak mümkündür:

1. İlâh kabul etmede şirk: Mekkeli müşrikler, bu âlemdeki varlıkların yaratıcısı, onları idare edicisi, rızık veren, fayda ve zarar veren, hâlık, râzık, mühyî ve mümit olan ilâhın Allah olduğuna inanıyorlardı.⁴⁸ Başka bir ifadeyle onlar, Allah'ı, O'nun halk eden, rızık veren, hayat veren (dirilten), öldüren zat olduğunu inkâr etmiyorlardı. Bununla birlikte Kur'an'ın da haber verdiği⁴⁹ üzere O'nun vahdaniyetinde şüphe ediyor, O'nun dışında birçok ilâha da inanıyorlardı.⁵⁰ Hatta Allah, “*Onların (müşriklerin), Allah'ı bırakıp tapındıklarına sövmeyin, sonra onlar da haddi aşarak, bilgisizce Allah'a söverler. Böylece her ümmete yaptıklarını süslü gösterdik.*”⁵¹ buyurarak, onların ne derece ileri gittiklerini ortaya koymaktadır. Her ne kadar Allah'ın güç, kuvvet sahibi yüce bir ilâh olduğunu itiraf etmiş olsalar da putlar gibi başka varlıkları da ilâh olarak kabul etmekten geri durmamışlardır. Kur'an, İhlâs suresinde hem Yahudi ve Hristiyanların hem de müşriklerin tanrı tasavvurlarını ve tevhîd anlayışlarındaki problemlere işaret etmiştir. Aynı şekilde yukarıdaki ayetlerde de görüldüğü üzere putlarına, sadece Allah'a verilmesi gereken birtakım özellikler ve güçler nispet etmişlerdir. Nitekim müşrikler, şehadetlerinde Allah'ın birliğine vurgu yapmamak suretiyle başka ilâhların varlığına işaret ederek şirke düşmüşlerdir. Onlar, Allah'ın varlığının yanı sıra başka ilâhların varlığına da şehadet ediyorlardı. Zira Kur'an, “*Gerçekten siz mi Allah ile beraber başka ilâhlar olduğuna şahitlik ediyorsunuz?*”⁵² ayetiyle bunu haber vermekte ve aynı ayetin devamında “*De ki: “Ben şahitlik etmem.” De ki: “O, ancak tek bir ilâhtır ve şüphesiz ben sizin Allah'a ortak koştüğünüz şeylerden uzağım.”*” diyerek, bu itikadın yanlışlığını vurgulamaktadır. Bu ayetten anlaşıldığı üzere müşrikler, Allah'ın ulûhiyetini ve rubûbiyetini ikrar etmekle beraber bunu tasdik etmemişlerdir. Bunun yanında onları Allah'a ulaştıracak, ihtiyaçlarını giderecek, kendilerine dua ederek taleplerini iletcek başka ilâhlar kabul etmişlerdir.⁵³

2. İbadette şirk: Cahiliye döneminde Mekke'de Allah'a ve tevhîde iman edenler olduğu gibi hem Allah'ın varlığına inanıp hem de O'na yaklaştıracaklarını umarak putlara ibadet edenler vardı.⁵⁴ Onlar, Kâbe'ye koydukları büyük putlara ibadet ederek, kurbanlar keserek ve nezirlerde bulunarak Allah'a yaklaşıyorlardı. Küçük putlarını da evlerinde ve yolculuğa çıktıklarında ibadet etmek için kullanıyorlardı.⁵⁵ Müşrikler, Allah'ın ilâh olduğunu bilmekle birlikte başka varlıklara ibadet ederek

---

⁴⁷ Sırma, *Müslümanların Tarihi*, 1/381.

⁴⁸ Muhammed İzzet Derzeze, *et-Tefsîru'l-hadîs* (Kâhire: Dâru İhyâi Kutubi'l-Arabiyye, 1383/1963), 6/276; Şâdi b. Muhammed b. Sâlim Âl Nu'mân, *Câmiu turâsi'l-Allâme el-Elbânî fi'l-akîde* (Yemen/San'a: Merkezu'n-Nu'mân li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1431/2010), 2/74.

⁴⁹ Meryem 19/81; Yâsîn 36/74.

⁵⁰ Ebu'l-Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî, *Te'vilâtu Ehli's-Sünne*, thk. Mecdî Bâsellum (Beirut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1426/2005), 6/369; Ebû Bekr Muhammed Zekerîyya, *eş-Şirk fi'l-kadîm ve'l-hadîs* (Riyâd: Mektebetu'r-Rüşd li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1421/2000), 1/500.

⁵¹ el-En'âm 6/108. Aslında bu ayet, câiz olmayan bir şeye sebep olmaması için câiz olanın yasaklanmasına somut bir delil kabul edilmesi açısından da önem arz etmektedir. İbn Kayyim el-Cevziyye, *A'lâmu'l-muvakkîin an Rabbi'l-âlemîn*, thk. Muhammed Azîz Şems (Riyâd: Dâru Atâatu'l-İlm, ts.). 4/6.

⁵² el-En'âm 6/19.

⁵³ Âlu's-Şeyh, *Hâzihi mefâhîmunâ*, 116.

⁵⁴ Ali, *el-Mufasssal*, 6/34, 45, 176.

⁵⁵ Ali, *el-Mufasssal*, 6/76, 187, 196-198.

ma'budiyyette şirke düşmüşlerdir. Zira onlar, Allah'ın ulûhiyetini kabul etmekle beraber ilâhlık verme ve ibadet etme açısından başka ilâhlar edinmişlerdir.⁵⁶ Hz. İbrahim'den aldıkları sadece Allah'a kulluk etme mirasını unutmuş, elleriyle yaptıkları putlara tapmışlardır.⁵⁷ Dolayısıyla Allah'ın yanında başka varlıklara da ibadet ederek ibadetlerini sadece Allah'a has kılmamışlardır. Müşrikler, ibadet ve dua ettikleri, Allah'ın verdiği rızıktan kendilerine pay ayırdıkları ortaklar ediniyorlar, Allah'a çocuk isnat ediyorlar ve meleklerin Allah'ın kızları olduğuna inanıyorlardı.⁵⁸ Bununla birlikte müşrikler arasında bu şekilde tek bir anlayış söz konusu değildi. Müşriklerin bir kısmı, Allah'ın yüce olduğunu, azametinden dolayı vasıtasız bir şekilde O'na ulaşamayacağını, dolayısıyla putlara ibadet ederek O'na yaklaşılabileceğine inanıyorlardı. Bir kısmı da meleklerin Allah katında saygın ve itibarlı olduğunu, dolayısıyla onların durumunu gösteren heykeller yapıp onlara taparak Allah'a yaklaşacaklarını söylüyorlardı. Bir kısmı da Hz. Muhammed'in (s.a.v.) Kâbe'yi kible edinmesi gibi ibadetlerinde putlarını kible edinmişlerdir. Bir kısmı da her meleğin, Allah'ın emrine vekalet eden bir şeytanı olduğunu ve bu şeytanın, putlara hakkıyla ibadet edenlerin ihtiyaçlarını giderdiğine inanıyorlardı.⁵⁹ Onlar, cisimleştirerek putlarla temsil ettikleri ilâhlara ibadet ederek, ibadet konusunda Allah'a şirk koşmuşlardır.⁶⁰ Zira ilâh olmak ve ibadete müstahak olmak için vâcip varlık olmak gerekir. Vâcibu'l-vücûd da sadece Allah'tır. Dolayısıyla ibadete layık olan da sadece O'dur.⁶¹

Onlar, putlarını ilâh kabul ettikleri için ibadete değer görüyorlardı. Zira Araplar, ilâhî ma'bûd saydıkları için her ma'bûdu ilâh kabul ediyorlardı. Dolayısıyla ibadet edilen her varlığın hakikatte ilâh olmadığını ve sadece Allah'ın gerçek ilâh olduğunu bildikleri halde onlara ilâh ismini veriyorlardı.⁶² Bazı kaynaklarda onların, putların yaratmadığına, rızık vermediğine, öldürmediğine, diriltmediğine, fayda ve zarar vermediğine inanmalarına rağmen putlarına karşı onları sevdikleri için ruku ve secde ettikleri, kurban⁶³ kestikleri, adakta buldukları ve ibadet ettikleri nakledilmiştir.⁶⁴ Kur'an da "*Biz onlara sadece, bizi Allah'a daha çok yaklaştırsınlar diye ibadet ediyoruz.*"⁶⁵, "*Sizin ibadet ettiklerinize ben ibadet etmeyeceğim.*"⁶⁶ gibi birçok ayette⁶⁷ onların Allah dışındaki varlıklara ibadet ettiklerini haber vermiştir. Fakat Allah, "*Ancak sana ibadet ederiz.*"⁶⁸ ayetiyle onların bu anlayışlarının doğru olmadığını, ibadete müstahak olan yegâne ilâhın kendisi olduğunu bildirmektedir. Ayrıca Kâfirûn suresinde Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ibadet ettiği Allah ile müşriklerin ibadet ettikleri varlıkların aynı

---

⁵⁶ Sâlih b. Abdülazîz b. Muhammed Âlu's-Şeyh, Hâzihi mefâhîmunâ (Riyâd: İdâretu'l-Mesâcid ve'l-Meşâri'i'l-Hayriyye, 1422/2001), 117; Sırma, *Müslümanların Tarihi*, 1/409-411.

⁵⁷ İbnü'l-Kelbî, *Kitâbu'l-esnâm*, 6; Ali, *el-Mufasssal*, 6/36, 77; Sırma, *Müslümanların Tarihi*, 1/405.

⁵⁸ Abdullah b. Abdurrahmân el-Cerbû', *el-Emsâlu'l-Kur'âniyye el-kıyâsiyye el-medrûba li'l-imân billâh* (Medine: İmâdetu'l-Bahsi'l-İlmî bi'l-Câmiati'l-İslâmiyye, 1424/2003), 3/766-767.

⁵⁹ Hamd b. Nâsir b. Osmân et-Temîmî el-Hanbelî, *Mecmûatu'r-resâil ve'l-mesâil ve'l-fetâvâ* (Tâif: Dâru Sekîf li'n-Neşr ve't-Te'lîf, 1397/1977), 16; Ebâ Befîn Abdullah b. Abdurrahmân, *el-İntisâr lihizbillâhi'l-mevahhidîn ve'r-red ale'l-mücâdele ani'l-müşrikîn*, thk. el-Velîd b. Abdurrahmân el-Feryân (Riyâd: Dâru Tayyibe li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1409/1989), 31.

⁶⁰ Ebû Bekr Muhammed Zekeriyya, *eş-Şirk fi'l-kadîm ve'l-hadis*, 1/500.

⁶¹ Şihâbuddîn Mahmûd b. Abdillâh el-Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, thk. Ali Abdülbârî Atiyye (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1415/1994), 13/213-214.

⁶² Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehli's-Sünne*, 8/653.

⁶³ Putları için kestikleri kurbanlara "el-atîrah", kesimin yapıldığı yere ise "el-itr" deniliyordu. İbnü'l-Kelbî, *Kitâbu'l-esnâm*, 34; Ali, *el-Mufasssal*, 6/199.

⁶⁴ Alâuddîn Ali b. Muhammed el-Hâzin, *Lübâbu't-te'vîl fi meânî't-tenzîl* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1415/1994), 1/238.

⁶⁵ ez-Zümer 39/3. Kureyşli müşrikler bu sözü, bizzat putlarını kastederek söylemişlerdir. Fakat onlardan önce melekleri ya da Hz. İsa'yı kastederek bunu söyleyenler de vardır. Bk. Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân* (Mekke: Dâru't-Terbiye ve't-Turâs, ts.), 20/157.

⁶⁶ el-Kâfirûn 109/2.

⁶⁷ en-Nisâ 4/117; el-A'râf 7/37, 193, 194, 197; Yûnus 10/18; en-Nahl 16/86; Meryem 19/82; el-Hacc 22/12.

⁶⁸ el-Fâtîha 1/4.

olmadığı haber verilmektedir. Diğer taraftan “Güneşe ve aya secde etmeyin. Sadece Allah’a ibadet ediyorsanız yalnızca O’na secde edin.”⁶⁹ ayetinde yaratılış itibarıyla büyük olan güneş ve aya secdeyi nefyederek, Allah dışında hiçbir varlığa secde edilemeyeceğini açıkça beyan etmektedir. Ayrıca “Hiç şüphesiz siz ve Allah’tan başka kulluk ettikleriniz cehennem odunusunuz. Siz oraya varacaksınız.”⁷⁰ ayetinde de Allah dışında ibadet edilen her varlığın cehennem odunu olacağı bildirilmektedir. Bütün bunlarla birlikte müşriklerin putlarına ibadet ettiği bir hakikat iken, onların putlarına secde etmedikleri, hatta bunu nefyettiklerini söyleyenler de olmuştur.⁷¹ Bu zikredilen hususlar açıkça gösteriyor ki onlar, ibadeti Allah’a has kılmama noktasında şirke düşmüşlerdir.

Müşrikler, putların Allah’a yaklaştırdığında görüş birliğine varmış; ancak o putlara ibadet etme nedenlerinde ihtilafa düşmüşlerdir. Onların bir kısmı, meleklerin Allah katında saygın ve itibarlı olduğunu, dolayısıyla onların durumunu gösteren heykeller yapıp onlara taparak Allah’a yaklaşacaklarını söylüyorlardı. Bir kısmı da ibadetlerinde Kâbe’deki putları kible edinmişlerdir. Bir kısmı da her meleğin, Allah’ın emrine vekalet eden bir şeytanı olduğunu ve bu şeytanın, putlara hakıyla ibadet edenlerin ihtiyaçlarını Allah’ın emriyle giderdiğine inanıyorlardı. Bir kısmı da Allah’ın yüce olduğunu, azametinden dolayı vasıtasız bir şekilde O’na ulaşamayacağını, dolayısıyla putlara ibadet ederek O’na yaklaşabileceğine inanıyorlardı.⁷² Müşriklerin putlara ibadet etmelerinin sebeplerinden biri de Allah katında onların kendilerine şefaate edebileceğine inanmalarındır.⁷³ Onlar, putları Allah ile kendileri arasında bir aracı kabul ediyor, böylece yaratıcıya şirk koşmadıklarını zannediyorlardı.⁷⁴ Ayrıca putlarının fayda ve zarar verebileceğine inanıyorlardı.⁷⁵ Oysa Allah, “*Rahmân, benim için bir zarar dileyecek olsa onların şefaati hiçbir fayda vermez, hem beni kurtaramazlar da.*”⁷⁶ ayetiyle onların asla şefaate edecek varlıklar olmadığını açıkça beyan etmektedir. Aynı şekilde “*Yoksa Allah’ın yanı sıra şefaatchiler mi edindiler? De ki: ‘Onlar hiçbir şeye sahip olmasalar ve akıl etmeseler de mi?’*”⁷⁷ ayetiyle putların, onların umduğu gibi şefaate edebilecek özellikte ve güçte olmadıkları haber verilmektedir.⁷⁸

Burada şöyle bir soru akla gelebilir: Müşrikler, putların dünyada mı yoksa ahirette mi Allah’a yaklaştıracığına ve şefaatchi olacaklarına inanıyorlardı? Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla onlar, dünyada putların kendilerine yardım edip güç vereceğine, ahirette de şefaate edip Allah’a yaklaştıracığına inandıklarından dolayı putlara ibadet ediyorlardı.⁷⁹ Buna göre en azından müşrikler arasında ahirete inanan bir kesimin olduğunu söylemek mümkündür. Diğer taraftan tapındıkları putların, aslında kendilerini yüce Allah’a yakınlaştıran dua ve dileklerinin O’na ulaşmasına aracılık eden varlıklar

---

⁶⁹ es-Secde 32/37.

⁷⁰ el-Enbiyâ 21/98.

⁷¹ Yemânî, *Ref’u’l-ıstibâh an ma’na’l-ibâdeti ve’l-ilâh*, 512.

⁷² Temimî el-Hanbelî, *Mecmûatu’r-resâil ve’l-mesâil ve’l-fetâvâ*, 16; Ebâ Betîn Abdullah b. Abdurrahmân, *el-İntisâr lihizbillâhi’l-mevahhidîn ve’r-red ale’l-mücâdele ani’l-müşrikîn*, 31.

⁷³ Yûnus 10/18; ez-Zümer 39/43; Yâsîn 36/23.

⁷⁴ Ali, *el-Mufasssal*, 6/61.

⁷⁵ Ali, *el-Mufasssal*, 6/34.

⁷⁶ Yâsîn 36/23.

⁷⁷ ez-Zümer 39/43. Ayrıca bk. Yûnus 10/18.

⁷⁸ Mâtürîdî, *Te’vilâtu Ehli’s-Sünne*, 7/65.

⁷⁹ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 21/225; Mâtürîdî, *Te’vilâtu Ehli’s-Sünne*, 7/257-258.

olduğunu düşünüyorlardı.⁸⁰ Onların putlarına tapmaları ve onları ta'zim etmelerindeki temel hedefleri, yine Allah ile irtibat kurmaktır.⁸¹

Onların putlara ibadet etme nedenlerinden biri de onları, melekleri yani Allah'ın kızlarını hatırlatan heykeller olarak görmeleri olabilir. Çünkü onlara göre putlar, meleklerle benzeyen ve onları hatırlatan varlıklardı. Putların kendileri ne fayda ne de zarar verebilecek durumdaydılar; ancak Allah'ı hatırlatan heykellerdi.⁸² Aynı zamanda onlar için melekler, Allah'ın kızları olup, onlar için Allah'a şefaathçi olacak varlıklardı. Zira Allah katında onların şefaathlerini kastederek putlarını ta'zim ediyorlardı. Hatta bu açıdan Lât, Menât, Uzzâ gibi isimler de onların meleklerle verdikleri hayalî isimlerden ibaret olduğu nakledilmiştir.⁸³ Lât, Menât ve Uzzâ gibi put isimlerinin müennes olması da bu anlayışı göstermesi açısından önemlidir. Bunların yanı sıra onlar, putlarının evrene egemen olan aşkın gücün yani ilâhî irade ve kudretin tecelligâhı olarak kabul ediyorlardı. Dolayısıyla kendilerince ta'zim ettikleri ve kutsadıkları varlık, aslında putlar değil, onların taşıdıkları öz, güç veya ruhtur.⁸⁴

Onlar, böyle düşündükleri halde Allah, “Allah'ın katında ancak O'nun izin verdikleri şefaath eder.”⁸⁵ için hakikatının farklı olduğunu, onların zannettikleri gibi olmadığını haber vermektedir.⁸⁶ Bu yönüyle müşriklerin şefaath putlara nispet etmelerinin sebebiyet açısından olduğu yani şefaathin bir sebebi gördükleri söylenebilir.⁸⁷ Böyle olsa bile Allah, müşriklerin şefaath konusunda da dalâlete düşüklerini, bu hususta onların itikadının tashih edilmesi gerektiğini bildirmektedir.

Bunların yanı sıra müşriklerin, şu dört husustan ötürü Allah ile beraber putlara ibadet etmeleri mümkündür: Birincisi, putları onlara ibadet eden kişinin isteklerini yerine getirmeye mâlik kabul edilmeleridir. İkincisi, onların isteklerini doğrudan yerine getirmeye mâlik olmasalar bile buna yapabilen zatın ortakları sayılmalarıdır. Üçüncüsü, buna mâlik olan zata ortak olmasalar da onun yardımcı ve destekçisi kabul edilmeleridir. Dördüncüsü, o zatın yardımcı ve destekçisi olmasalar da en azından şefaathçi sayılmalarıdır. Allah, zikredilen ayetlerde görüldüğü üzere bu dört konuyu da nefyetmektedir.

Müşrikler, ibadet çeşitlerinden en büyüğü olarak addedilen⁸⁸ muhabbeti de sadece Allah'a özgü kılmamışlardır. Nitekim müşriklerin çoğu, Allah'ı sevdiğini iddia ediyordu. Ancak putlarını da O'nu sevdiğileri gibi sevmişlerdir. Nitekim Kur'an, “İnsanlardan kimileri vardır ki, Allah'tan başka bazı varlıkları Allah'a denk tanrılar sayar da bunları Allah'ı sever gibi severler.”⁸⁹ ayetiyle bunu haber vermiştir. Zira onlar; saygı, boyun eğme, hürmet etme konusunda putlara sevgi göstererek ibadet etmişlerdir. Müşrikler, Allah'ın rubûbiyyetini, kendilerini yarattığını ve O'nu sevdiğilerini itiraf etmişlerdir. Ancak bu sevgi ve muhabbetlerini sadece Allah'a özgü kılmıyorlar, putlarını da aynı ölçüde sevmeye çalışmışlardır. Kısaca onlar hem Allah'a hem de putlara karşı duydukları muhabbet arasında adaleti sağlamaya gayret etmişlerdir. Mü'minlerin muhabbeti sadece Allah'a iken, müşriklerinki müşterektir. Halbuki muhabbet, ibadet çeşitlerinin en büyüğü olduğu için muhabbeti bölüşenler, şirk-i

---

⁸⁰ Ali, *el-Mufasssal*, 6/43; Şinasi Gündüz, “Cahiliyye Dönemi Arap Putperestliği”, *Cahiliyye Araplarının İlahları*, ed. M. Mahfuz Söylemez (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 14.

⁸¹ Gündüz, “Cahiliyye Dönemi Arap Putperestliği”, 14.

⁸² Yemânî, *Ref'u'l-iştibâh an ma'na'l-ibâdeti ve'l-ilâh*, 511.

⁸³ İbnü'l-Kelbî, *Kitâbu'l-esnâm*, 19; Yemânî, *Ref'u'l-iştibâh an ma'na'l-ibâdeti ve'l-ilâh*, 535, 537.

⁸⁴ Gündüz, “Cahiliyye Dönemi Arap Putperestliği”, 14.

⁸⁵ el-Bakara 2/255.

⁸⁶ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 8/443.

⁸⁷ Yemânî, *Ref'u'l-iştibâh an ma'na'l-ibâdeti ve'l-ilâh*, 500.

⁸⁸ Sâlih b. Fevzân b. Abdullah el-Fevzân, *İânetü'l-müstefid bi şerhi kitâbi't-tevhîd* (b.y.: Müessesetu'r-Risâle, 1423/2002), 2/38.

⁸⁹ el-Bakara 2/165.

ekbere düşmüşlerdir.⁹⁰ Kaldı ki Allah, onların Allah'ı sevdiklerine dair itiraflarını da sınamış ve onların gerçek yüzlerini ortaya çıkarmıştır. Zira “(Resûlüm!) De ki: Eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyunuz ki Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın.”⁹¹ buyurarak, onları Hz. Peygamber'e ittibaya davet etmiştir. Fakat onlar, ona tabi olmamış; böylece Allah'a duydukları muhabbetin sahte olduğu ortaya çıkmıştır.

Müşrikler, Allah'ın her şeyi yarattığına, her şeyin meliki olduğuna, hayat verdiğine ve öldürdüğüne; taptıkları putlarının ise yaratmadığına, rızık vermediğine, öldürmediğine ve hayat vermediğine inandıkları halde ibadetin kapsamında olan ta'zîm, takdis, muhabbet ve yüceltmede Allah ile eşit tutmaya çalışmışlardır. Kısaca onlar, bu inançlarının yanında yüceliği, ta'zîmi ve takdisi sadece O'na yapmadıkları için şirke düşmüşlerdir. Hatta birçok müşrik, taptığı varlığı Allah'tan daha fazla sevecek kadar ileri gitmiştir.⁹² Zira Allah, ahirette onların içinde olacakları durumdan bir kesit aktarırken onların taptıklarıyla çekeceklerini ve onları Allah ile eşit tuttuklarını bizzat kendi ifadeleriyle aktarmıştır. Nitekim “Orada onlar, taptıklarıyla çekeşerek şöyle diyecekler: Vallahi, Sizi, Alemlerin Rabbi ile eşit tuttuğumuz zaman biz apaçık bir dalâletteydik.”⁹³ ayeti bunu apaçık bir şekilde ortaya koymuştur. Dolayısıyla Mekke müşrikler, ilâh olarak sadece Allah'ı sevmeleri gerekirken O'nu sever gibi başka varlıkları severek, şirk-i ekbere düşmüşlerdir.⁹⁴

Müşrikler, ibadet niyetiyle mallarından Allah'a da pay ayırmanın yanında putlarına da pay ayırarak şirke düşmüşlerdir. Nitekim onlar, “Allah'ın yarattığı ekin ve hayvanlardan Allah'a pay ayırıp zanlarınca, “Bu Allah'a, bu da ortaklarımıza (putlara)” dediler. Putları için ayırdıkları Allah için verilmez, ama Allah için ayırdıkları putlarına verilirdi; ne kötü hüküm veriyorlardı!”⁹⁵ ayetinde haber verildiği üzere ekin ve hayvanlarından inandıkları Allah'a ve putlara pay ayırıyorlardı. Nakledildiğine göre Allah için ayırdıkları payları, misafirlere ve fakirlere; putları için ayırdıkları payları ise onların misafirlerine ve huzurlarında yapılacak ayine, kurban keserken görev alan işçilerin ücretini verme gibi işlerde harcarlardı. Sonra Allah için ayırdıkları paylar, çoğalır ve büyüyüp gelişirse dönüp onu da ilâhlarına tahsis ederlerdi. Fakat putları için ayırdıkları paylar çoğalır ve büyüyüp gelişirse “Allah zengindir, bunlar fakirdir.” diyerek onu putları adına bırakırlardı.⁹⁶

Müşrikler, Allah'ın dışında hem başka rabler hem de başka ilâhlar edinerek tevhidi ihlal etmiş, şirke düşmüşlerdir. Zira onların nazarında Allah'tan başka rab (terbiye edici) olması câiz iken, O'ndan başka bir ilâhın olması câiz değildir. Çünkü bir Müslümanın, “Allah'tan başka ilâh yoktur.” demesi vacip iken, “Allah'tan başka rab yoktur.” demesi câiz değildir. Zira ikincisinde ilâhlık ve ibadetin sadece Allah'a mahsus olduğu manasının iptali söz konusudur.⁹⁷ Bu açıdan “فَاعْلَمْ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ”⁹⁸ ayetinden

---

⁹⁰ Fevzân, *Îânetu'l-müstefid bi şerhi kitâbi't-tevhid*, 2/38.

⁹¹ Âl-i İmrân 3/31.

⁹² İbn Kayyim el-Cevziyye, *Medâriku's-sâlikîn fi menâzili's-sâirîn* (Riyâd: Dâru Atââtü'l-İlm, 1441/2019), 1/348, 523; Ahmed b. İbrahim, *Tavdîhu'l-mekâsîd ve tashîhu'l-kavâid fi şerhi kasîdeti'l-imâm İbn Kayyim*, 2/269; Muhammed Cemâluddîn b. Muhammed el-Kâsîmî, *Mehâsinu't-te'vîl*, thk. Muhammed Bâsıl Uyûnu's-Sûd (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1418/1997), 1/462.

⁹³ eş-Şuarâ 26/96-98.

⁹⁴ Ahmed b. İbrahim, *Tavdîhu'l-mekâsîd ve tashîhu'l-kavâid fi şerhi kasîdeti'l-imâm İbn Kayyim*, 2/269.

⁹⁵ Eel-En'âm 6/136.

⁹⁶ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 3/98.

⁹⁷ Şâdî b. Muhammed, *Câmiu turâsi'l-Allâme el-Elbânî fi'l-akîde*, 2/180, 6/74; Ahmet b. Hacer b. Muhammed, *Şeyh Muhammed b. Abdulvahab el-Müceddid el-Müfteri Aleyh* (Birleşik Arap Emirlikleri: Dâru Fethi's-Şârika, 1415/1995), 66.

⁹⁸ Muhammed 47/19.

maksat, “Varlık sahasında Allah’tan başka bir ma’bûd yoktur.” şeklindedir. Yoksa “Allah’tan başka Rab yoktur.” manası kastedilmemektedir.⁹⁹

Hal böyleyken Seyyid Muhammed el-Alevî el-Mâlikî, müşriklerin Allah’ın halk eden, rızık veren, dirilten, öldüren olduğuna ve O’na yaklaştırsın diye putlara taptıklarını itiraf etmelerinde samimi olmadıklarını ileri sürmüştür. Ona göre müşrikler, putlara ibadet ederken aslında pek istekli olmadıkları halde sadece O’na yaklaştırsın diye ibadet ediyorlardı. Fakat onlar, bu iddialarında samimi olsalardı, doğal olarak Allah’ı putlardan daha büyük görüp O’na ibadet etmeleri gerekirdi. Üstelik onlar bu iddialarında samimi ve tutarlı olsalardı, ilâh olarak kabul ettikleri Allah’a sövmeye kalkmazlardı. Dolayısıyla onlar, şirklerinin üstünü örtmek için böyle bir mazeretin arkasına sığınmayı tercih etmişlerdir. Bütün bunlar gösteriyor ki onların nazarında Allah’ın putları kadar değeri yoktur.¹⁰⁰ Ancak Mâlikî’nin bu yaklaşımını, bâtinî bir tahrif olarak nitelendirenler olmuştur.¹⁰¹ Mâlikî’ye yakın tutum sergileyen Vehbe Zuhaylî’ye göre de müşrikler, Allah’ın kendilerinin yaratıcısı olduğunu ikrar ederek, buna inandıklarını söyleseler de hakikatte bu hususta yakine (kesin bilgiye) sahip değillerdi. Bilakis atalarını taklit ederek, herhangi bir ilim, burhan ve hüccet olmaksızın bunu ikrar ediyorlardı. Onlar, apaçık bir şüphe içindeydiler.¹⁰² Öte yandan Kur’an’da müşriklerin, birçok eylemin fâili olarak “Allah’tır” şeklinde cevap verdiklerine dair aktarımlar bulunmakla birlikte, bazı araştırmacılar onların bu şekilde bir ikrarda bulunmadıklarını ileri sürmüşlerdir.¹⁰³ Kur’an, bu durumu haber verdiği için onların bu iddiasında haklı olduklarını söylemek zor görünmektedir. Bununla birlikte samimi olmadıkları söylenebilir.

4. Hüküm koyma yetkisinde şirk: Müşrikler, Allah’ın varlığını ikrar ettikleri halde hüküm ve kanun koyma yetkisini sadece Allah’a vermeyerek şirke düşmüşlerdir.¹⁰⁴ Onlar, Allah’ın mutlak hükmüne O’nun dışındaki varlıkları ortak etmişlerdir. Onların, Allah’ın kudretini, yüceliğini, onların gücünü aşan dünyanın dışındaki varlıklarda hükmetmesini asla bölüşmedikleri; ancak O’nun mülkü olan dünyada O’nun hükmünü bölüşmek istedikleri söylenebilir. Böylece O’nun aşkınlığına teslim oldukları halde içkinliğine boyun eğmediklerini söylemek mümkündür. Zira onlar, yukarıda da zikredildiği üzere kendi güçlerini aşan her hususta Allah’ın kudretini, otoritesini ikrar etmekten geri durmamışlardır. Fakat özellikle muâmelâta dair sosyal hayata ve dünyevî bütün konularda Allah’ın hükümlerinin değil, kendi hükümlerinin câri olması gerektiğini savunmuşlardır. Dolayısıyla Allah, yaratıcı olsun; ancak yönetici olmasın anlayışını benimsemişlerdir. Onlar, kendilerine emreden ve yasak koyan bir ilâh otoritesini kabul etmek istememişlerdir. Halbuki “*Hüküm, sadece ve sadece Allah’a aittir.*”¹⁰⁵ gibi birçok ayette¹⁰⁶ emretme otoritesinin, sadece yaratan zatta olduğu, O’nun hakkı olduğunu haber verilmektedir.

3. Duada şirk: Müşrikler, Allah’ın dışındaki varlıklara dua ederek duada şirke düşmüşlerdir. Nitekim onların dua ettikleri varlıklar, dua edildiğinde onu işitmekten ve ona cevap vermekten âcizlerdi. Kur’an, “*Onlara yalvarsanız duânızı işitmezler. İşitseler bile size cevap veremezler.*”¹⁰⁷ gibi birçok

---

⁹⁹ Şâdî b. Muhammed, *Câmiu turâsi’l-Allâme el-Elbânî fi’l-akîde*, 2/180.

¹⁰⁰ Seyyid Muhammed Alevî el-Mâlikî el-Hasenî, *Mefâhîm yecibu en tusahhah* (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1430/2009), 100-101.

¹⁰¹ Ebû Abdullah Şemsuddîn b. Muhammed el-Afgânî, *Cuhûdu ulemâi’l-Hanefiyye fi ibtâli akâidi’l-kubûriyye* (b.y.: Dâru’s-Samîi, 1416/1996), 1/281.

¹⁰² Vehbe’-Zuhaylî, *et-Tefsîru’l-münîr fi’l-akîde ve’ş-şerîa ve’l-menhec* (Dimeşk: Dâru’l-Fikr, 1411/1991), 25/210.

¹⁰³ Âlu’ş-Şeyh, *Hâzihi mefâhîmunâ*, 115.

¹⁰⁴ Sırma, *Müslümanların Tarihi*, 1/415.

¹⁰⁵ el-En’âm 6/57.

¹⁰⁶ Yûsuf 12/40; el-Kehf 18/26; eş-Şûrâ 42/10.

¹⁰⁷ el-Fâtır 35/14.

ayette¹⁰⁸ bu durumu haber vermektedir. Aynı zamanda müşrikler, bir işe başlamadan önce putlarından yardım dilemek ve onları işlerine dahil etmek amacıyla, “Bismillât” (Lât’ın adıyla başlarım), “Bismil Uzzâ” (Uzzâ’nın adıyla başlarım) veya “Bismi Hubel” (Hubel’in adıyla başlarım) ifadelerini kullanarak işlerine bu putların isimleriyle başlamayı adet edinmişlerdi.¹⁰⁹ Aynı şekilde Uhud savaşında Müslümanlara galip geldiklerini gördüklerinde müşriklerin Hubel’i yüceltiklerine dair nakiller de mevcuttur.¹¹⁰ Halbuki Allah, “Gerçek dua ancak O’nadır. Ondan başka yalvardıkları (putlar benzeri varlıklar) ise onların isteklerine ancak, ağzına ulaşamayacağı halde, ulaşsın diye avuçlarını suya uzatan kimsenin isteğine suyun cevap verdiği kadar cevap verirler. Kafirlerin duası daima boşa çıkar.”¹¹¹ buyurarak onların Allah’ın dışındakilere dua ettiklerini haber vermiştir.

5. İzzet, kuvvet ve yardım beklemede şirk: Müşrikler, güç ve yardımın sadece Allah’tan geleceğine değil, O’nun dışındakilerden de gelebileceğine inanarak şirke düşmüşlerdir.¹¹² Onlar, ibadet ettikleri putların kendilerine yardım edebilecek özellikte olduklarına inanıyorlardı. Nitekim Allah, “Kendileri için izzet ve kuvvet kazandırsın diye Allah’tan başka birtakım ilâhlar edindiler.”¹¹³ ve “Onlar, yardım göreceklarını umarak Allah’tan başka ilâhlar edindiler.”¹¹⁴ ayetleriyle onların tapınmada güttükleri niyeti izhar etmektedir. Onlar, güç ve kuvvetin izzetin sadece Allah’tan değil, taptıkları putlardan gelebileceğine, putların fayda ve zarar verebileceğine inanıyorlardı.¹¹⁵ Halbuki “İzzet, şan şeref güç sadece Allah’a aittir.”¹¹⁶ ayetiyle güç, kuvvet ve izzet sahibi yegâne varlığın Allah olduğu vurgulanmıştır. Ayrıca Kur’an, “Allah’ı bırakır da kendisine zararı da faydası da olmayacak şeylere yalvarır dururlar.”¹¹⁷ gibi birçok ayette¹¹⁸ zikrettiği üzere o tapındıkları varlıkların, bırakın onlara güç verme ve yardım etmeyi, insanlara fayda veya zarar vermekten de zararı defetmekten de âciz olduklarını haber vermiştir. Kaldı ki ilâhlık misyonu yükledikleri putlar, “Çünkü o putlar, insanlardan birçoğunu saptırdı.”¹¹⁹ ayetinde bildirildiği üzere onları da saptırmış, böylece onlara zarar vermiştir.¹²⁰

Diğer taraftan şunu da belirtmek gerekir ki Mekkeli müşrikler, Allah hakkında önce hüküm verdikleri sonra bu hükmün tasavvurunu oluşturmaya çalışmışlardır. Zira şayet böyle olmasaydı, Kur’an onların Allah hakkındaki inanç ve düşüncelerini tashih etmezdi. Kaldı ki onlar, bu hükümlerini doğru bilgiye bina etselerdi, kendilerini (süjeyi) değil, ma’lûmu (objeyi) esas alırlardı. Bu konudaki ma’lûm da Allah’ın kendisini tanıtmamasından ibaret olduğu için O’nun hakkında O’ndan gelene tabi olmak zorundalardı. Onlar ise Allah’tan gelen habere (ma’lûma) göre değil de kendilerine göre Allah hakkında hükmetmeyi tercih etmişlerdir. Böylece objeye göre değil, süjeye göre verdikleri bu hükümler de doğal olarak yakîne değil, şekk ve zanna dayanmıştır. Dolayısıyla bu alandaki bilgileri objektif değil,

---

¹⁰⁸ el-A’râf 7/194, 197; Yûnus 10/66; er-Ra’d 13/14; el-Kehf 18/52; el-Enbiyâ 21/43; el-Ahkâf 46/5;

¹⁰⁹ Muhammed Ali es-Sâbûnî, *Savfetü’l-Tefâsîr* (Beyrut: Daru’l-Fikr, 2001), 1/17.

¹¹⁰ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 21/190; Ali, *el-Mufasssal*, 6/62, 179-180.

¹¹¹ er-Ra’d 13/14.

¹¹² Sırma, *Müslümanların Tarihi*, 1/416.

¹¹³ Meryem 19/81.

¹¹⁴ Yâsin 36/74.

¹¹⁵ Ali, *el-Mufasssal*, 6/71.

¹¹⁶ el-Fâtır 35/10.

¹¹⁷ el-Hacc 22/12.

¹¹⁸ el-Mâide 5/76; el-En’âm 6/71; Yûnus 10/18; er-Ra’d 13/16; el-İsrâ 17/56; Tâhâ 20/89; Furkân 25/3; ez-Zümer 39/38; en-Necm 53/19.

¹¹⁹ İbrâhîm 14/36.

¹²⁰ Sırma, *Müslümanların Tarihi*, 1/406-407.

subjektiftir. Bunlara ek olarak “Bir şey hakkında hüküm vermek, o şeyi tasavvur etmenin fer‘idir.”¹²¹ Usûl kaidesi gereği hüküm, tasavvurun neticesinde verilmelidir. Mekkeli müşriklerin ise önce Allah’a dair birtakım hükümler vermiş sonra bunun tasavvurunu kendilerine göre oluşturmaya çalışmışlardır. Bunların yanı sıra verdikleri hükmün sıdk değil, kizb olduğu söylenebilir. Zira Mantık ilminde eğer hüküm, vakiya uygun olursa sıdk, olmazsa kizb olur.¹²² Nassların birçoğunda onların Allah’a dair tasavvurları ve hükümleri reddedildiğine göre vakiya mutabık düşmediği, dolayısıyla yalan olduğu anlaşılmaktadır. Allah’a dair böyle bir tasavvur ve tasdikten oluşan bilgileri geçerli kabul edilse bile iman ederken tevhîdi ihlal ettikleri için şirke düştükleri görülmektedir.

Bunlara ek olarak müşriklerin şirkinin hem ontolojik hem de teolojik düzeyde olup olmadığına bakıldığında onların, yüce ilâh olarak sadece Allah’ı kabul ettikleri için bunun ontolojik olmadığı söylenebilir. Bununla birlikte müşriklerin çoğunun, Allah’ın varlığını bilme ve varlığını tanıma konusunda büyük eksiklikleri ve problemleri mevcuttur. Dolayısıyla teolojik açıdan problemleri olduğunu söylemek gayet mümkündür. Ayrıca onların Allah’ın yüceliğine inanmaları ve bunu bilmeleri, onların şirke düşmelerine engel bir durum değildir. Zira Allah’ın bazı vasıflarda tek olduğunu bilmek ve buna inanmak, şirke düşmemek için yeterli olsaydı Allah onları şirk koşmakla itham etmezdi. Dolayısıyla bunu bilmek ve buna inanmakla beraber şirk koşmamak için Allah’ın hiçbir özelliğini O’nun dışındaki hiçbir varlığa vermemek gerekmektedir. Kaldı ki deistler de tek ve yüce bir ilâhın varlığını bilmekte ve buna inanmakta oldukları halde şirk koşmaktan kurtulamamakta ve muvahhid mü’min olma özelliğini kazanamamaktadır. Çünkü Allah’ın kendisine nispet ettiği sıfatların yanı sıra her daim yaratma, peygamber ve din gönderme gibi fiillerini O’na nispet etmemişlerdir. Gerçek anlamda tevhîd süje merkezli değil, obje merkezli bir ilâh tasavvuru ile hâsıl olmakta ve korunmaktadır. Kişinin kendi zannınca tevhîde inandığını bilmesi, onun tevhîd üzere olduğunu gösteren bir kanıt değildir. Peygamberleri aracılığı ile Allah’ın kendisini tanıttığı özelliklere ve ölçülere uygun olup olmadığı test edildiğinde gerçek ortaya çıkmaktadır. Müşrikler de kendilerince yüce bir ilâha inandıklarını ve tevhîdi benimsediklerini itiraf ediyorlardı; fakat onların bu inançları Hz. Peygamber’in getirdiği vahiyle tartıldığında onların şirke girdikleri ortaya çıkmıştır. Bu da gösteriyor ki inanç, her ne kadar bireysel bir eylem olsa da gerçek veya hak olup olmadığı, sadece peygamberlerden gelen öğretilerle test edildiğinde ortaya çıkmaktadır. Bu açıdan peygamberler ve getirdikleri ilâhî mesajların, hakikatin ölçütü olma özelliğini taşıdığı söylenebilir. Böylece inanç konusunda insanlar arasında nesnellik zemini ancak vahye dayanan bilgi ile oluşabilmektedir. Aksi halde inançta nesnellikten bahsedilmesi pek mümkün görünmemektedir.

Son olarak şunu da belirtmek isteriz ki müşriklerin ilâh tasavvurunda yanlışa düştükleri, bizzat Kur’an tarafından da teyit edilmiştir. Zira “*De ki: ‘Göklerden ve yerden sizi rızıklandıran kimdir?’ De ki: ‘Allah’tır. Öyleyse doğru yolda veya apaçık bir sapıklıkta olan ya bizim ya sizsiniz.’*”¹²³ ayetinde her iki taraftan birinin haklı ve hidayet üzere olduğunu bildirmektedir. Bu durumda Hz. Peygamber’in (s.a.v.), hak ve hidayet üzere olduğuna göre onların dalâlete düştükleri rahatlıkla anlaşılmaktadır.

---

¹²¹ “الحكم على الشيء فرع عن تصوره” kaidesi için bk. Muhammed Mustafa Zühaylî, *el-Vecîz fi usûli ‘l-fikhi ‘l-İslâmiyye* (Dimeşk y.y., 1427/2006), 1/468; Vizaretü’l-Evkâf ve’ş-şuûni’l-İslâmiyye, *Mevsuatu ‘l-fikhiyyeti ‘l-Kuveytiyye* (Kuveyt: y.y., 1404/1983), 1/62; Ebu’l-Muzaffer Mansur b. Muhammed el-Mervezî, *Kavâidi ‘l-edilleti fi ‘l-usûl*, thk. Muhammed Hasan eş-Şâfiî (Beirut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye 1418/1999), 1/127; Muhammed b. Sâlih Useymin, *el-Usûl min ilmi ‘l-usûl* (İskenderiyye: Dâru’l-İmân, 2001), 65; Ebû Abdurrahman Muhammed Nâsiruddin, *Mevsûatu ‘l-Elbâni* (Yemen: y.y., 1431/2010), 7/842. 853.

¹²² Mahmut Hasan el-Mağnîsî, *Müğni ‘t-tullâb*, thk. İsmâ b. Muhezzeb es-Sebû‘î (Dimeşk: Dâru’l-Beyrûtî, 1430/2009), 127-128.

¹²³ es-Sebe 34/24.

4. Şirk Koşma Nedenleri

Mekkeli müşrikler, Hz. İbrahim ve Hz. İsmail'in tebliğ ettiği tevhîd dinine ait olmayan birçok hurafeyi zamanla ona sokmuş olmakla birlikte ona ait bazı kalıtlara sahiplerdi. Sözelimi Kâbe'ye saygı gösterme, onu tavaf etme, hac ve umre yapma, Arafat'ta vakfe, Müzdelife'de vakfe, kurban kesme, telbiye getirme gibi bazı esasları korudular.¹²⁴ Kaldı ki müşrikler; akılsız, muhakemesiz, analitik düşünmeyen kişiler değillerdi. O halde yüce bir ilâhın varlığına inanmakla beraber neden farklı ilâhlara da inandılar? Bunu, sadece bir nedene bağlamak doğru olmasa gerektir. Bunun dinî, tarihî, siyasî, içtimâî, iktisadî ve kültürel birtakım amilleri vardır.¹²⁵ Tespit edebildiğimiz kadarıyla nedenleri şunlar olabilir:

1. Antropomorfik bir ilâh tasavvuruna sahip olmaları: Öncelikle bu anlayış, ilâhın insan özellikleriyle tasvir edildiği bir inanç biçimidir. İlâhı insana benzeten ve insan gibi hareket eden bir varlık olarak betimleyen bu inancı müşriklerde de görmek mümkündür. Onlar, Allah'ı hakkıyla ve doğru şekilde tanıyamamışlardır. Daha açık bir ifadeyle Allah'ı, kendisini tanıttığı şekilde değil, kendi arzularına uygun olarak nitelendirmiş ve tanımlamışlardır. Bu durum, Allah'a kıyılar nispet etmeleri ve O'nunla kendileri arasında aracılar koyma gibi yaklaşımlarda açıkça görülmektedir. Ne var ki insanlar arasında önemli işlerin yürütmesi için yönetim erkinde bulunanlarla kendileri arasında ara formlar kabul edilmektedir. Bu ara formlara istenilen hedeflere ulaşmak için müracaat edilmektedir. Bu anlayıştan hareketle müşrikler, putların kendilerini Allah'a yaklaştıracığına inanıyorlardı. Kaldı ki müşrikler, insanlar arasında geçerli olduğu gibi putlarını, kendileri ile inandıkları yüce ilâh arasında aracı olsun diye putlara tapıyor ve onları kutsuyorlardı. Böylece O'na yaklaşacaklarına inanıyorlardı. Zira Kur'an, "Biz onlara sadece, bizi Allah'a daha çok yaklaştırsınlar diye ibadet ediyoruz."¹²⁶ ayetiyle bu düşüncüyü haber vermektedir.

Onların insan biçimci ilâh tasavvuruna sahip olduğunu gösteren diğer bir husus ise onların nazarında tek bir ilâhın, bunca varlığı tek başına idare edemeyeceği anlayışıdır.¹²⁷ Nitekim onlar, Ebû Tâlib'in yanına gelip Hz. Peygamber'i (s.a.v.) şikâyet ettiklerinde Ebû Tâlib, onları "lâ ilâhe illallah" sözünü tasdik ve ikrara davet etmiş; onlar ise "Bütün ilâhları bir tek ilâh mı yaptı? Doğrusu bu tuhaf bir şeydir."¹²⁸ ve "Bu kadar mahlûkâtı tek bir ilâh nasıl idare edebilir." diyerek bunu reddetmişlerdir.¹²⁹ Aynı zamanda müşriklerin, ibadet etmeye değer gördükleri ilâhları arasında iş bölümü yapmaları da insan biçimci ilâh tasavvuruna sahip olduklarını göstermesi açısından önem arz etmektedir. Onlar, yüce bir ilâha inandıklarını ikrar etmelerine rağmen başka varlıklara ilâhlık rolü vermekte bir mahsur görmemişlerdir. Onlara göre her ilâh, kendisine ait görevi yerine getirmektedir. Tek ilâh, dünyadaki bunca işi tek başına yapmaya güç yetiremez ve yönetemez. Böylece her bölgeye hatta her kabileye ve eve birer put vermişlerdir.¹³⁰ Bu hususlar gösteriyor ki onlar, antropomorfist/insan biçimci bir tanrı tasavvuruna sahiptir. İnsan gibi takati sınırlı, yönetim ve idarede başkalarına ihtiyaç duyabilen, uzmanlık alanları birbirinden farklı tanrıların olabileceğini düşünüyorlardı. Bu nedenle Hz. Peygamber'den gelen

---

¹²⁴ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 116-117; Ali, *el-Mufassal*, 6/77.

¹²⁵ Ali, *el-Mufassal*, 6/41-43.

¹²⁶ ez-Zümer 39/3.

¹²⁷ Aybuğa, "Müşriklerin İlah Anlayışı", 73-74.

¹²⁸ Sâd 38/5.

¹²⁹ Taberî, *Câmi'ul-beyân*, 21/149-152.

¹³⁰ Aybuğa, "Müşriklerin İlah Anlayışı", 75.

teklifi yanlış, mantıksız ve hayret verici olarak görmüşlerdi.¹³¹ Hatta Kur'an da “*Mutlaka bu çok şaşılacak bir şeydir.*”¹³² ayetiyle onların hayreti, birden fazla tekit harfi kullanılarak ifade edilmiştir.

Aslında Allah ile kendileri arasına putları aracı koymaları, bir açıdan Allah'ın istediği şekilde yaşayamadıklarının fiilî bir itirafı sayılabilir. Zira kendilerinde o yeterliliği görsele, putları yaklaşımcı olarak kabul etmezlerdi.

2. Allah'ı, kendisini tanıttığı gibi tanıyamamaları: Müşrikler her ne kadar Allah'ı; yaratan, rızık veren, hayat veren ve öldüren olarak bildiklerini itiraf etseler bile Allah'ın kendisini tanıttığı gibi değil, kendi istedikleri bir formatta bilmeyi ve tanımayı tercih etmişlerdir. Onların, Allah'a yaklaştırması amacıyla putları aracı koymaları ve melekleri O'nun kızları kabul etmeleri bunun önemli göstergelerinden biridir. Bu açıdan onlar, obje merkezli değil, süje merkezli bir formda tanımayı benimsemişlerdir. Daha geniş bir ifadeyle Allah'ta var olan özellikleri doğrudan kabullenmek yerine, kendi hevalarının istediği özellikleri O'na nispet etmek suretiyle O'nu bilmeyi ve bu şekilde O'na inanmayı irade etmişlerdir. Ne var ki Allah, “*Onlar Allah'ı gereği gibi takdir edip tanımadılar.*”¹³³ ayetiyle müşriklerin Allah'ı hakkıyla tanımadıklarını, layıkıyla takdir edemediklerini haber vermektedir. Aynı zamanda Kur'an, İhlâs suresinde hem Yahudi ve Hristiyanların hem de müşriklerin tanrı tasavvurlarını ve tevhîd anlayışlarındaki problemlere işaret etmiştir. Zira “*O, doğmamış ve doğurulmamıştır.*”¹³⁴ ayetiyle hem Hristiyanların ve Yahudilerin “*Yahudiler, Uzeyr Allah'ın oğludur, dediler. Hristiyanlar da Mesih (İsa) Allah'ın oğludur dediler.*”¹³⁵ inancını hem de müşriklerin “*(Müşrikler:) «Allah çocuk edindi» dediler.*”¹³⁶ şeklindeki inancını eleştirmektedir. Ayrıca “*O samettir (Hiç kimseye muhtaç değildir.)*”¹³⁷ ve “*Yediren ama yedirilmeye ihtiyacı olmayan*”¹³⁸ gibi ayetler de onların Allah'ı hakkıyla tanımadıklarına işaret etmektedir. Bu ayetler, Hristiyan doktrinlerine ilişkin bilgilerin yetersizliğini vurgulamakta; bu durumun Arap Hristiyanların şirk unsurları içeren kavramları kolaylıkla benimsemelerine zemin hazırlayabileceğini göstermektedir. Ayrıca Allah'ın insan gibi fiziksel ihtiyaçlara sahip olmadığı ve yaratılmış varlıklardan tamamen farklı bir varlık olduğu gerçeğini açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Bunun yanı sıra bu ifadeler, Allah'ı hakkıyla tanımayanların, yetersiz ihtiyaçları nedeniyle yanıltıcı ve şirk içeren inançları kabul edebileceklerine işaret eder. Kur'an, bu bağlamda doğru tanrıbilim anlayışını ve insanın ilâhî olanla ilişkisinde kritik bir role sahip olduğunu ve yanlış inançların bu anlayışın eksikliğinden kaynaklandığını vurgular. Ayrıca Allah, “*Hiçbir şey O'nun dengi değildir.*”¹³⁹ ve “*Hiçbir şey, O'nun misli gibi değildir.*”¹⁴⁰ ayetleriyle bir taraftan onların bu antropomorfik anlayışlarını reddetmiştir.

Bunlara ek olarak onların ilâhın taş, yakut, mermer, tahta gibi cisimlerle somutlaştırılabilecek olmasını¹⁴¹ ve kızlarının olabileceğini kabul etmeleri de Allah'ı tanımadıklarının somut bir göstergesidir.

---

¹³¹ Aybuğa, “*Müşriklerin İlah Anlayışı*”, 74; Faruk Gün, *Gayb Bilgisi ve Gaybî Meseleler* (İstanbul: Fecr Yayınları, 2022), 27, 72.

¹³² es-Sâd 38/5.

¹³³ el-Hacc 22/74; ez-Zümer 39/67.

¹³⁴ İhlâs 102/3.

¹³⁵ Tevbe 9/30.

¹³⁶ Yûnus 10/68; Meryem 19/91; el- Enbiyâ 21/26.

¹³⁷ İhlâs 102/2.

¹³⁸ el-En'âm 6/14.

¹³⁹ İhlâs 112/4.

¹⁴⁰ eş-Şûrâ /11.

¹⁴¹ Ali, *el-Mufasssal*, 6/44, 61, 71; Gündüz, “*Cahiliyye Dönemi Arap Putperestliği*”, 13; Aybuğa, “*Müşriklerin İlah Anlayışı (Ra'd ve İbrahim Sureleri Bağlamında)*”, 77.

3. Putlara dair bilgisizlik ve yanlış tasavvur: Mekkeli müşrikler, her ne kadar diğer putperest toplumlarda olduğu gibi kutsadıkları putları, bütün evrene egemen olan aşkın gücün, ilâhî irade ve kudretin onlarda tecelli ettiğine inanıyorlardı.¹⁴² Bununla beraber inandıkları putlar hakkında bilgi sahibi değillerdi, dolayısıyla tam anlamıyla tanımıyorlardı. Zira “Allah’ı bırakıp da hakkında hiçbir delil indirmedeği ve hiçbir bilgiye sahip olmadıkları şeylere ibadet ediyorlar.”¹⁴³ ayeti bunu haber vermektedir. “Onların (putların) yürüyecek ayakları mı var, yoksa tutacak elleri mi var, ya da görececek gözleri mi var veya işitecek kulakları mı var? De ki: “Ortaklarınızı çağırın elinizden gelirse bana tuzak kurun, göz açtırmayın.”¹⁴⁴ ayetiyle de onların ibadet ettikleri putlar ayıplanmıştır. Dolayısıyla bu özellikler sahip putlara ibadet ettikleri için onlar da dolaylı olarak kınanmıştır. Bu ayetlerde tutma, yürüme, duyma, görme gibi özelliklere sahip olmayan bir varlığın ilâh da olamayacağını bildirmektedir.¹⁴⁵ Aynı zamanda Allah, o taptukları varlıkların mahluk olduğunu bildirerek, onların tapılmaya değer olmadığını da bildirmektedir. Nitekim Kur’an’da “Müşrikler Allah’ı bırakıp birtakım ilâhlar ediniyorlar ki, bunlar bir şey yaratamadıkları gibi, üstelik kendileri yaratılmaktadır.”¹⁴⁶ ve “Gösterin bana, yeryüzünde hangi şeyi yaratmış bunlar?”¹⁴⁷ gibi birçok ayette¹⁴⁸ bunu görmek mümkündür. Üstelik “Şüphesiz ki Allah’ı bırakıp da dua ettikleriniz, bir araya toplansalar bir sinek dahi yaratamazlar. Sinek onlardan bir şey çekip alacak olsa, onu (sineğin elinden) kurtaramazlar.”¹⁴⁹ ayetiyle onların, zerre kadar bir şeyi bile yaratmaktan âciz oldukları beyan edilmektedir. Bütün bunlara ek olarak Allah, onların zerre kadar bir şeye bile mâlik olmayan ve ona hükmedemeyen varlıklar olduğunu haber vererek, dolaylı olarak onları ayıplamıştır. Nitekim Kur’an’da “Sizin O’ndan başka tapduğunuz putlar ise bir çekirdek zarına bile mâlik ve hâkim değillerdir.”¹⁵⁰ gibi bazı ayetlerde¹⁵¹ bunu görmek mümkündür.

Onların, putlarını tanımadıklarını gösteren diğer bir kanıt ise nakledildiğine göre Cürhüm ehlinde olan İsaf ve Nâile adında bir erkek ve bir kadın vardı. Bunlar, Kâbe’de cinsel ilişkiye girdiler de sonrasında iki taşa dönüşmüşlerdi. Sonra da bu taşlar, insanlara ibret olsun diye birini Safa’ya diğerini de Merve’ye olmak suretiyle dikilmişlerdi. Daha sonra Amr b. Luhay, o iki taşı Kâbe’nin yanına taşımıştır. Böylece insanlar hem Kâbe’yi hem de onları tavaf etmeye, onların yanında kurban kesmeye, zamanla da onlara ibadet etmeye başlamışlardır.¹⁵² Hac ile ilgili “Kuşkusuz Safa ile Merve Allah’ın belirlediği nişanelerdir. Kim hacc ya da umre amacıyla Beyt’i ziyaret ederse, ikisini de tavaf etmesinde bir sakınca yoktur.”¹⁵³ ayetinde “günah yoktur” ibaresinin hikmetlerinden biri de öncesinde bu bätül

---

¹⁴² Gündüz, “Cahiliye Dönemi Arap Putperestliği”, 14.

¹⁴³ el-Hâcc 22/71.

¹⁴⁴ el-A’râf 7/195.

¹⁴⁵ Şemsuddîn İbn Kayyım el-Cevziyye, *es-Savâiku’l-mürsele fi’r-red ale’l-Cehmiyye ve’l-Muattıla*, thk. Ali b. Muhammed Dahîlullâh (Riyâd: Dâru’l-Âsime, 1407/1986), 3/915, 4/1232.

¹⁴⁶ el-Furkân 25/3.

¹⁴⁷ el-Fâtır 35/40.

¹⁴⁸ el-A’râf 7/191.

¹⁴⁹ el-Hacc 22/73.

¹⁵⁰ el-Fâtır 35/13.

¹⁵¹ el-Mü’min 40/20.

¹⁵² Bu hususta farklı görüşler de nakledilmektedir. Bu konuda geniş bilgi için bk. Ebu’l-Kâsım Abdurrahmân es-Süheylî, *er-Ravdu’l-enf fi şerhi’s-sîreti’n-nebeviyye* (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 1412/1991), 1/364; Takiyuddin Muhammed b. Ahmed b. Ali, *Şifâu’l-ğarâm bi ehbâri’l-beledi’l-harâm* (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1421/2000), 2/337; İbnü’l-Kelbî, *Kitâbu’l-esnâm*, 29; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 119-120; Ali, *el-Mufasssal*, 6/68.

¹⁵³ el-Bakara 2/158.

inanışın olmasıdır. Zamanla Kâbe'deki bu putları Allah'a yaklaştırdığını ileri sürerek, oraya birçok put daha koymuşlardır. Hatta her kabilenin bir putu olacak şekilde çoğaltmışlardır.¹⁵⁴

4. Dünyada güç devşirmek istemeleri: Onların putlara ibadet etmelerinin bir sebebi, dünyada onların kendilerine yardım ederek güç vermelerine inanmalarıdır.¹⁵⁵ Nitekim her kabilenin, savaşlarda düşmanlara ve kötülöklere karşı onları koruyan ve savunan, onlara yardım eden bir putu vardı. Hatta savaşlarda zayıf düşer veya yenilirse inandıkları putun zayıf olduğunu düşünerek onu değiştiriyorlardı.¹⁵⁶ Çünkü müşrikler, güç ve kuvvetin izzetin sadece Allah'tan değil, taptıkları putlardan gelebileceğine inanıyorlardı. Zira “*Onlar kendilerine kuvvet ve şeref kazandırsın diye, Allah'ı bırakarak tanrılar edindiler.*”¹⁵⁷ ve “*Onlar, yardım göreceklerini umarak Allah'tan başka ilâhlar edindiler.*”¹⁵⁸ ayetlerinde Allah, onların tapınmada güttükleri niyeti beyan etmektedir. Aynı şekilde müşrikler, ibadet ettikleri putların kendilerine yardım edebilecek özellikte olduklarına inanıyorlardı. Halbuki o tapındıkları varlıklar, insanlara ne fayda ne zarar vermekten ve zararı defetmekten âcizlerdi. Kur'an, “*Allah'ı bırakır da kendisine zararı da faydası da olmayacak şeylere yalvarır dururlar.*”¹⁵⁹ gibi birçok ayette¹⁶⁰ bu zikredilmektedir. Böylece onların, bu düşüncelerinde ve inançlarında yanıldıkları bildirilmektedir. Bunların yanı sıra müşrikler, putlarına şifa vermede de rol biçiyorlardı. Onlardan biri hastalandığında onun şifa bulması için o beldenin ilâhına yaklaştırsın diye putlara ibadet ederek güç, kuvvet, şifa istiyorlardı.¹⁶¹ Aynı şekilde onlardan biri sefere gideceği zaman ve yolculuktan döndüğünde ilk önce putlarına dokunur, saygı gösterirdi.¹⁶² Üstelik bir kabileye düşman olan, onların putuna da düşman sayıldığı gibi puta düşman olan onlara da düşman addediliyordu.¹⁶³ Görüldüğü üzere inançlarında tamamen pragmatik bir felsefenin etkisinde kaldıkları için şirke düşmüşlerdir.

5. Ekonomik kaygılar gütmeleri: Dini inançlar ve uygulamalar çoğu zaman ekonomik çıkarlarla iç içe geçmiştir. Özellikle cahiliye döneminde Mekke, önemli bir ticaret merkeziydi. Birçok farklı bölgeden Kâbe'yi ziyarete gelenlerin etkisiyle Mekke'nin ticari hayatı büyük ölçüde canlanıyordu.¹⁶⁴ Bu ziyaretler sebebiyle orası hem yerel esnaf için önemli bir gelir kaynağı hem de bölgesel ticaret bağlantıları için önemli bir platform haline gelmiştir. Dolayısıyla tek tanrılı inançların benimsenmesi ve putperest inancın terk edilmesi, bu ekonomik dengelerin bozulma potansiyelini beraberinde getiriyordu. Bu nedenle müşrikler dönemin ticarî gelirleri ve işlerini kaçırıp maddi kayıplar yaşamaktan korkuyorlardı. Zira o dönemde panayırılar, özellikle kutsal sayılan mekanlarda kuruluyor, böylece yöre sakinleri ekonomik kazanç sağlıyordu. Ayrıca putlar; taştan, madenden ve ağaçtan yapıldığından dolayı onları yontmak suretiyle geçimlerini sağlayan zanaatkarlar da bulunmaktaydı.¹⁶⁵ Mesela Hubel, akik taşından insan suretinde yapılmış ve zamanla kırılan sağ eli altından yapılmış bir puttu.¹⁶⁶ Lât da nakşedilmiş beyaz bir kayadan ibaretti.¹⁶⁷ Bu nedenlerden dolayı dönemin insanları, var olan inanç

---

¹⁵⁴ Ali el-Cündî, *Fî târihi'l-edebi'l-câhili* (b.y.: Mektebetu Dâri't-Türâs, 1412/1991), 79.

¹⁵⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtu Ehli's-Sünne*, 7/257.

¹⁵⁶ Ali, *el-Mufasssal*, 6/42, 62.

¹⁵⁷ Meryem 19/81.

¹⁵⁸ Yâsîn 36/74.

¹⁵⁹ el-Hacc 22/12.

¹⁶⁰ el-Mâide 5/76; el-En'âm 6/71; Yûnus 10/18; er-Ra'd 13/16; el-İsrâ 17/56; Tâhâ 20/89; el-Furkân 25/3; ez-Zümer 39/38; en-Necm 53/19.

¹⁶¹ Ali, *el-Mufasssal*, 6/43.

¹⁶² Ali, *el-Mufasssal*, 6/66.

¹⁶³ Ali, *el-Mufasssal*, 6/62.

¹⁶⁴ Sırma, *Müslümanların Tarihi*, 1/390-391.

¹⁶⁵ Ali, *el-Mufasssal*, 6/70; Gündüz, “Cahiliyye Dönemi Arap Putperestliği”, 13.

¹⁶⁶ Ezrakî, *Ahbârü Mekke*, 118; İbnü'l-Kelbî, *Kitâbu'l-esnâm*, 28, 103; Ali, *el-Mufasssal*, 6/75.

¹⁶⁷ Ali, *el-Mufasssal*, 6/76.

sistemlerini sorgulamanın ekonomik istikrarı tehlikeye atabileceği endişeleriyle bu değişimlere direnç göstermişlerdir.

6. Toplumsal statü ve değer kaybetme korkusu: O dönemde putlar ve kült merkezleri, bunlara sahip kabile ve kişilere saygınlık kazandırıyor. ¹⁶⁸ Birçok kabile toplum içerisinde bu sayede bir saygınlık elde ediyordu. Bunu kaybetmek istemiyorlardı.

7. Atalar kültürüne körü körüne bağlılıkları: Kur'an'ın birçok ayette ¹⁶⁹ haber verdiği üzere Mekkeli müşrikler, atalarından gelen geleneği terk etmek, var olan statükoyu yıkmak istememişlerdir. İnsanlar her ne kadar değişim isteseler de kendilerini değiştirmeyi pek istemezler. Zira özellikle zihinsel değişim, ciddi anlamda düşünmeyi gerektirdiği gibi toplumun bir kesimiyle mücadeleyi de gerektirmektedir. Düşünmek ve mücadele etmek de insanı en çok yoran ve rahatsız eden şeydir. Dolayısıyla insanların birçoğu, rahata talip olup "atalarımızı böyle bulduk" demeyi tercih etmişlerdir. Öte yandan bazı kaynaklarda daha önce Mekke'de yaşayan İsmail oğulları, zamanla atalarının taş tapındıklarına inandıkları için Mekke'den başka bölgelere göç edenlerin Kâbe'ye sevgilerinden ötürü Harem'den bazı taşları yanlarına alıp yerleştikleri mekâna koydukları ve Kâbe'yi tavaf eder gibi onu tavaf ettikleri, zamanla bu taşları kutsadıkları, putlaştırıp ve onlara tapma sapıklığına düştükleri nakledilmiştir. ¹⁷⁰ Zira putlar, kişi ya da toplumların düşüncelerinin simgeleri olduğu için onlara duyulan saygı, temsil ettikleri ideolojiye bağlılığın göstergesidir. ¹⁷¹ Bu doğrultuda müşrikler, putlarına saygı göstererek atalarından kalan ideolojiye bağlı olduklarını izhar etmeye çalışmışlardır.

8. Din adamları, kabile liderleri, yönetici ve liderlerin inançları dahil olmak üzere insanları kontrol altında tutma istekleri, onları sömürme ve istismar etmeleri: Savaşta yenilme gibi olumsuz bir durumda kabile reisleri, kabilenin putunu değiştirip yenisine ibadet etmelerini isteyebiliyordu. Putların sayısının artıp azalmasının sebebi bu idi. ¹⁷² Bu bağlamda "İnsanlar, meliklerinin dini üzeredir." sözü önemlidir. ¹⁷³ Bununla birlikte kabile reislerinin derdi, insanların elinden tanrı inancını alıp inançsızlığa sürüklemek değildir. Bilakis onlarda her daim pasif de olsa tanrı inancının olmasını; ancak bunun kendileri tarafından kontrol edilmesini istiyorlardı. Böylece insanların istedikleri gibi inanmasının önüne geçiyorlar ve onların istedikleri gibi inanmalarını sağlıyorlardı. Hz. Peygamber'e (s.a.v.) de birtakım dünyevî cazip teklifler sunarak ¹⁷⁴ onu inancından ve görüşlerinden vaz geçirme çabaları da o kontrolü kaybetmemek içindi. Bu düşüncelerinden ötürü Hz. İbrahim'in kavmi gibi onlar da mutlu bir azınlık için insanları ezen rejimlerini, resmi din edindikleri puta tapıcılıkla özdeşleştirmişlerdir. ¹⁷⁵

Sonuç

İnsanlık tarihinin her döneminde olduğu gibi Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde Mekke'de de müşriklerin var olduğu bir gerçektir. Yapılan araştırmalar neticesinde her ne kadar kendi aralarında şirk koşma nedenleri farklılık arz etse ve tek tip bir şirk olmasa da onların, yüce bir ilâhın varlığından şüphe etmedikleri ortaya konulmuştur. Nitekim Kur'an'ın öğretilerine göre onları yaratan, yeri ve gökleri halk

---

¹⁶⁸ Gündüz, "Cahiliyye Dönemi Arap Putperestliği", 13.

¹⁶⁹ el-Bakara 2/170; el-Mâide 5/104; ez-Zuhuruf 43/22-24.

¹⁷⁰ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 116.

¹⁷¹ Sırma, *Müslümanların Tarihi*, 1/405.

¹⁷² Ali, *el-Mufasssal*, 6/42-43.

¹⁷³ Ali, *el-Mufasssal*, 6/43.

¹⁷⁴ Ebû Muhammed Abdülmelik İbn-i Hişâm, *es-Sîretu'n-nebeviyye*, thk. Velîd b. Muhammed b. Selâme-Hâlid b. Muhammed b. Osmân (Kâhire: Dâru'l-Beyâni'l-Hadîse, 1422/2001), 1/169.

¹⁷⁵ Sırma, *Müslümanların Tarihi*, 1/406.

eden, güneş ve ayı emrinde bulunduran, gökten yağmur indiren, öldüren ve hayat veren, yeryüzünü ölümünden sonra tekrar yeşerten ve diriltten, arşın ve göklerin sahibi olan, yerden ve gökten rızık veren, işitmek için kulak ve görmek için göz veren, ölüden diriye ve diriden ölüyü çıkaran, her şeyi idare eden bir zat olduğuna inanmışlar ve bunu ikrar etmişlerdir. Ancak onların bu inançlarında samimi olup olmadıkları noktasında ihtilafın olduğu tespit edilmiştir. Bu inançlarının İslam'ın Allah tasavvuruyla örtüştüğü söylenebilir. Bununla beraber Hz. İbrahim ve Hz. İsmail'in tebliğ ettiği tevhîd inancına çokça hurafe sokmuş olsalar da ondan kalıntıların mevcut olduğu görülmüştür. Sözelimi Kâbe'yi kutsal saymak, onu tavaf etmek, hac ve umrede bulunmak, telbiye, Arafat'ta ve Müzdelife'de vakfede bulunmak bunlar arasındadır. Bununla beraber Allah'a kızları nispet edecek kadar sapmışlardır. Aynı şekilde hurafe ve batıl inançların etkisiyle zamanla taş, yakut, mermer, tahta gibi somut maddelerden yaptıkları putlara ilâhlık misyonu yükledikleri ve onları kutsayarak şirk koştukları görülmüştür. Yine kendilerince O'na ulaşmak ve yaklaşmak için araçlara ihtiyaç duydukları, bu araçların kendilerine güç ve kuvvet vereceğine, yardım edeceğine inanarak onlara ibadet edecek boyuta kadar taşıdıkları tespit edilmiştir. Üstelik onların bir kısmının bunu, yüce ilâha erişemedikleri düşüncesiyle kendilerince masum bir kılıfa büründürerek yapmaya çalıştıkları müşahede edilmiştir. Dolayısıyla onların her ne kadar Allah'ı mutlak ilâh ve yaratıcı olarak kabul etseler de mutlak ma'bûd (ibadet edilen), med'uvv (kendisine dua edilen), hüküm koyan, yardım eden bir zat olarak kabul etmedikleri kanaati hâsıl olmuştur. Daha geniş bir ifadeyle ibadet ve duayı sadece Allah'a yapmaları gerekirken O'nun dışındaki varlıklara da yaptıkları anlaşılmıştır. Yardım dileme ve hüküm koyma yetkisini sadece O'na özgü kılmayıp, diğer varlıklara da verdikleri, bunu hem dilleriyle ikrar hem de fiilleriyle onayladıkları saptanmıştır. Yani yüce bir ilâhın varlığına iman ettikleri halde "lâ ilâhe illallah", "lâ ma'bûde illallah", "lâ nâsıra illallah", "lâ hükme illâ lillâh"ı ne ikrar edebildikleri ne de bunların gereğini uygulayabildikleri görülmüştür. Dolayısıyla onların özellikle Allah'tan başka varlıklara ibadet etme, dua etme, onlardan yardım isteme ve onlara hüküm koyma yetkisi verme, onlardan izzet, kuvvet ve yardım bekleme olmak üzere beş noktada şirke düştükleri tespit edilmiştir.

Diğer taraftan onların, tevhitte olmazsa olmaz iki rükünden birini yerine getirmişlerse de diğerinden yüz çevirmiş oldukları saptanmıştır. Başka bir ifadeyle tevhîdin anahtarı olan "la ilâhe illallah" ifadesindeki yüce bir ilâhın varlığını kabul ederek ispat rükününü ifa etmişlerken, "illallah" ve "illâ lillâh"ı ikrar etmekten geri durdukları için nefyetme rükününü gerçekleştirmedikleri sonucuna varılmıştır. Halbuki tevhîde dayalı imanın meydana gelmesi için sadece Allah'a has kılarak nefyetme olmazsa olmaz bir esastır. Dolayısıyla tevhîdin bir rükününü gerçekleştirmemiş, doğal olarak şirk koşmuşlardır. Bu yönüyle onların şirk-i ekbere düştüklerini söylemek mümkündür.

Mekkeli müşriklerin, Allah'ı yüce bir ilâh görmekle beraber başka ilâhların olmasını câiz gördükleri tespit edilmiştir. Nitekim onların Allah tasavvuru, tevhîd inancından uzaklaşmış bir yapıya sahipti; ancak tamamen Allah'ı inkâr etme şeklinde değildir. Onlar, O'nun varlığını ve yüceliğini kabul etmişlerdir. Nitekim Kur'an'da ifade edildiği üzere müşriklere göklerin ve yerin kim tarafından yarattığı sorulduğunda "Allah" cevabını vermişlerdir. Ancak bu anlayışları, Allah'a gereği gibi kulluk etmelerine yetmiyordu. Allah'ın yaratıcılığını kabul etmekle birlikte dünya işlerinde veya insanların hayatlarında O'nun dışında başka varlıkların söz sahibi olabileceğine inanmışlardır. Onlardan bir kısmı, Allah ile doğrudan iletişim kuramayacaklarını düşündükleri için putları birer aracı olarak görmüştür. Bu putlara kurbanlar sunmuş, dualar etmiş ve onlardan yardım istemişlerdir. Kendilerini savunmak için atalarından miras kalan bir dini gerekçe gösteriyorlar ve bu yüzden atalarının uygulamalarını sorgulamadan devam ettirmişlerdir. Onların temel sapkınlığı, Allah'a ortak koşmaları olmuştur. Onlar, Allah'ın yanında putlara veya başka varlıklara tapıyorlardı. Bu putları, Allah'a daha yakın olabilmek için birer aracı olarak görmüşlerdir. Bütün bunlar, onların kendi inançları açısından dindar-muhafazakâr oldukları düşüncesinin oluşmasına sevk etmiştir. Öte yandan nassların birçoğu, onların Allah'a dair tasavvur ve

hükümlerini reddetmekte; bu durum, söz konusu tasavvurların vakiya mutabık olmadığını ve dolayısıyla geçersiz olduğunu göstermiştir. Ayrıca bu tür tasavvur ve tasdiklerin geçerli kabul edilmesi halinde bile söz konusu kişilerin iman ederken tevhid ilkesini ihlal ettikleri ve bu nedenle şirke düştükleri anlaşılmıştır.

Onların tevhitte kaçınıp şirke düşmeyi tercih etmelerinin nedenlerine gelince, yapılan araştırma ve incelemeler neticesinde sadece bir nedene indirgenmediği anlaşılmış ve şu sebeplerin olduğu tespit edilmiştir: Birincisi antropomorfik tanrı tasavvuruna sahip olmalarıdır. Zira onlar, beşerî düzlemde insani özellikleri merkeze koyarak Allah'a özellik vermeye çalışmışlardır. İkincisi, Allah'ı doğru bir şekilde tanıyamamalarıdır. Daha açık bir ifadeyle Allah'ı, kendisini tanıttığı şekilde değil, kendi arzularına uygun niteliklerle tanımlamış ve vasıflandırmışlardır. Bu durum, O'na kız çocukları isnat etmeleri ve kendileri ile Allah arasında aracı figürler koymaları gibi tutumlarında açıkça görünmüştür. Üçüncüsü, kendilerinden yardım ve güç umdukları put ve benzeri varlıkları da tanımaktan âciz olmalarıdır. Dördüncüsü, dünyada güç devşirme arzularıdır. Beşincisi, çok pragmatik bir düşünceye sahip olmalarından ötürü ekonomik kaygı gütmeleridir. Altıncısı, toplumsal statü ve değer kaybetme korkusudur. Yedincisi, atalarından kalan inançlarını taklit etmeyi tercih edip, dönemin etkin ve yetkin statükosuna boyun eğmeye razı olmalarıdır. Sekizincisi ise inançları dahil olmak üzere insanları kontrol altında tutma istekleri, onların yetilerini sömürme ve istismar etmeleridir.

Kaynakça

- Ali, Cevad. *el-Mufasssal fi târihi 'l-Arap kablel 'l-İslâm*. 10 Cilt. b.y.: y.y., 1413/1993.
- A'zamî, Ebû Ahmed Muhammed Abdullah. *el-Câmiu 'l-kâmil fi 'l-hadîsi 's-sahîhi 'ş-şâmil el-müretteb alâ ebvâbi 'l-fikh*. 12 Cilt. Riyâd: Dâru's-Selâm li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1437/2016.
- Afgânî, Ebû Abdullah Şemsuddîn b. Muhammed. *Cuhûdu ulemâi 'l-Hanefiyye fi ibtâli akâidi 'l-kubûriyye*. 3 Cilt. b.y.: Dâru's-Samî, 1416/1996.
- Âl Nu'mân, Şâdi b. Muhammed b. Sâlim. *Câmiu turâsi 'l-Allâme el-Elbânî fi 'l-akîde*. 9 Cilt. Yemen/San'a: Merkezu'n-Nu'mân li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1431/2010.
- Âlu'ş-Şeyh, Sâlih b. Abdülazîz b. Muhammed. *Hâzihi mefâhîmunâ*. Riyâd: İdâretu'l-Mesâcid ve'l-Meşârîi'l-Hayriyye, II. Basım, 1422/2001.
- Âlûsî, Şihâbuddîn Mahmûd b. Abdillâh. *Rûhu 'l-meânî*. thk. Ali Abdülbârî Atiyye, 16 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1415/1994.
- Cerbû', Abdullah b. Abdurrahmân. *el-Emsâlu 'l-Kur'âniyye el-kiyâsiyye el-medrûba li'l-imân billâh*. 3 Cilt. Medine: İmâdetu'l-Bahsi'l-İlmî bi'l-Câmiati'l-İslâmiyye, 1424/2003.
- Cündî, Ali. *Fî târihi 'l-edebi 'l-câhilî*. b.y.: Mektebetu Dâri't-Türâs, 1412/1991.
- Derveze, Muhammed İzzet. *et-Tefsîru 'l-hadîs*. Kâhire: Dâru İhyâi Kutubi'l-Arabiyye, 1383.
- Ebâ Betîn, Abdullah b. Abdurrahmân. *el-İntisâr lihizbillâhi 'l-mevahhidîn ve'r-red ale 'l-mücâdele ani 'l-müşrikîn*. thk. El-Velîd b. Abdurrahmân el-Feryân, Riyâd: Dâru Tayyibe li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1409/1989.
- Ebû Bekr, Muhammed Zekeriyya. *eş-Şirk fi 'l-kadîm ve 'l-hadîs*. 2 Cilt. Riyâd: Mektebetu'r-Rüşd li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1421/2000.
- Ezrakî, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Abdullah. *Ahbâru Mekke*. çev. Yunus Vehbi Yavuz. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, II. Basım, 2020.
- Fevzân, Sâlih b. Fevzân b. Abdullah. *Îânetu 'l-müstefîd bi şerhi kitâbi 't-tevhîd*. 2 Cilt. b.y.: Müessesetu'r-Risâle, III. Basım, 1423/2002.
- Gün, Faruk. *Gayb Bilgisi ve Gaybî Meseleler*. İstanbul: Fecr Yayınları, 2022.
- Gün, Faruk. "İman ve Küfür Pratikleri Üzerine Bir İnceleme: el-Mebcut Örneği". *Şarkiyat* 16/1 (Haziran 2024), 185-207.
- Gündüz, Şinasi. "Cahiliyye Dönemi Arap Putperestliği". *Cahiliyye Araplarının İlahları*. ed. M. Mahfuz Söylemez. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Hâzin, Alâuddîn Ali b. Muhammed. *Lübâbu 't-te'vîl fi meâni 't-tenzil*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1415/1994.
- İbn Ahmed, Takiyuddin Muhammed b. Ahmed b. Ali. *Şifâu 'l-ğarâm bi ehbâri 'l-beledi 'l-harâm*. 2 Cilt, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1421/2000.
- İbn Hacer, Ahmet b. Hacer b. Muhammed. *Şeyh Muhammed b. Abdulvâhab el-Müceddid el-Müfteri Aleyh*. Birleşik Arap Emirlikleri: Dâru Fethi'ş-Şârika, 1415/1995.
- Ebû Muhammed Abdülmelik İbn-i Hişâm, *es-Sîretu 'n-nebeviyye*, thk. Velîd b. Muhammed b. Selâme-Hâlid b. Muhammed b. Osmân. 2 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Beyânî'l-Hadîse, 1422/2001.
- İbn İbrahim, Ahmed b. İbrahim b. Hamd. *Tavdîhu 'l-mekâsid ve tashîhu 'l-kavâid fi şerhi kasîdeti 'l-imâm İbn Kayyim*. thk. Zühayr Şâviş. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetu'l-İslâmî, III. Basım, 1406/1985.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, *Medâriku 's-sâlikîn fi menâzili 's-sâirîn*, 4 Cilt. Riyâd: Dâru Atââtü'l-İlm, II. Basım, 1441/2019.

- İbn Kayyım el-Cevziyye, Şemsuddin. *A'lâmu'l-muvakkiîn an Rabbi'l-âlemîn*. thk. Muhammed Azîz Şems. 5 Cilt. Riyâd: Dâru Atââtü'l-İlm, ts..
- İbn Kayyım el-Cevziyye, Şemsuddin. *es-Savâiku'l-mürsele fi'r-red ale'l-Cehmiyye ve'l-Muattala*. thk. Ali b. Muhammed Dahîlullâh. 4 Cilt. Riyâd: Dâru'l-Âsime, 1407/1986.
- İbnü'l-Kelbî, Ebu'l-Münzir Hişâm b. Muhammed. *Kitâbu'l-esnâm*. thk. Ahmet Zeki Paşa. (Kâhire: Matbaatu'l-Emîriyye, 1332/1914.
- İbn Tantâvî, Arafe. *el-Menhecu't-te'sîlî li dirâseti't-tefsîri't-tahlîl*. b.y.: Merkezu Te'sîl ulûmi't-Tenzîl, 1442.
- Kâsımî, Muhammed Cemâluddin b. Muhammed. *Mehâsinu't-te'vil*. thk. Muhammed Bâsıl Uyûnu's-Sûd, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1418/1997.
- Mağnîsî, Mahmut Hasan. *Müğni't-tullâb*. thk. İsmâ b. Muhezzeb es-Sebû'î. Dimeşk: Dâru'l-Beyrûtî, 1430/2009.
- Mâlikî, Seyyid Muhammed Alevî el-Hasenî. *Mefâhîm yecibu en tusahhah*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, III. Basım, 1430/2009.
- Mâtürîdî, Ebu'l-Mansûr Muhammed b. Muhammed. *Te'vilâtu Ehli's-Sünne*. thk. Mecdî Bâsellum. 10 Cilt, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1426/2005.
- Mervezî, Ebu'l-Muzaffer Mansur b. Muhammed b. Abdulcebbar b. Ahmed. *Kavâidi'l-edilleti fi'l-usûl*. thk. Muhammed Hasan eş-Şâfiî. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1418/1999.
- Sırma, İhsan Süreyya. *Müslümanların Tarihi*. 5 Cilt. İstanbul: Beyan Yayınları, 2022.
- Sinanoğlu, Mustafa. “Şirk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 39/193-198.
- Süheyli, Ebu'l-Kâsım Abdurrahmân. *er-Ravdu'l-enf fi şerhi's-sîreti'n-nebeviyye*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1412/1991.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. 24 Cilt. Mekke: Dâru't-Terbiye ve't-Turâs, ts..
- Temîmî, Hamd b. Nâsır b. Osmân el-Hanbelî. *Mecmûatu'r-resâil ve'l-mesâil ve'l-fetâvâ*. Tâif: Dâru Sekîf li'n-Neşr ve't-Te'lif, 1397/1977.
- Useymî, Muhammed b. Sâlih. *el-Usûl min ilmi'l-usûl*. İskenderiyye: Dâru'l-İmân, 2001.
- Vâkidî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer. *el-Meğâzî*, thk. Marsden Cons, Beyrût: Dâru'l-A'lemî, 3. Basım. 1409/1989.
- Vizaretü'l-Evkâf ve's-şuûni'l-İslâmiyye, *Mevsuatu'l-fikhiyyeti'l-Kuveytiyye*. 45 Cilt. Kuveyt: y.y., 1404/1983.
- Yazır, Elmalılı Hamdi. *Hak Dini Kur'ân Dili*. Sad. Sıtkı Güllü. 10 Cilt. İstanbul: Huzur Yayın-Dağıtım, 2005.
- Zîne, Muhammed b. Cemîl. *Mecmûatu Resâili't-tevcîhât el-İslâmiyye li islâhi'l-ferd ve'l-muctema'*. 3 Cilt. Riyâd: Dâru's-Samî li'n-Neşr ve't-Tevzî', IX. Basım, 1417/1997.
- Zuhaylî, Vehbe b. Mustafa. *et-Tefsîru'l-münîr fi'l-akîde ve's-şerîa ve'l-menhec*. 32 Cilt. Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1411/1991.
- Zuhaylî, Vehbe b. Mustafa. *et-Tefsîru'l-vesît*. 3 Cilt. Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1422/2002.
- Zühaylî, Muhammed Mustafa. *el-Vecîz fi usûli'l-fikhi'l-İslâmiyye*. 2 Cilt. Dimeşk: y.y., 2. Basım, 1427/2006.